

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА-МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НАМАНГАН
МУҲАНДИСЛИК-ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

КАСБ ТАЪЛИМИ ФАКУЛЬТЕТИ

3-КТИ-13 ГУРУҲ ТАЛАБАСИ

МЕЛИБОЕВ ИСЛОМЖОН ИКРОМЖОН ЎҒЛИНИНГ

**“КОРХОНАЛАРДА ХАРАЖАТЛАРНИ БОШҚАРИШ
ТИЗИМИ ВА ХАРАЖАТЛАРНИ РЕЖАЛАШТИРИШ”**

МАВЗУСИДАГИ БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар:

проф.Б.Махмудов

Наманган 2017

Мундарижа

Кириш

1 боб. Корхоналардан ишлаб чиқариш харажатлари ва уларнинг туркумланиши

1.1. Иқтисодиётни модернизациялаш ва жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш зарурлиги

1.2. Корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларининг туркумланиши

1.3. Корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларга таъсир этувчи омиллар

2-боб. “Учқўрғондонмахсулотлари” ОАЖ да ишлаб чиқариш харажатлар таҳлили ва уларни самарали ташкил этиш йўналишлари.

2.1. Корхонанинг ҳудудий иқтисодиётида тутган ўрни.

2.2. Корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ва таннарни таҳлили

2.3. Корхонада ишлаб чиқариш харажатларни режалаштириш ва бошқариш имкониятлари

3-боб. Мавзуни ўқитиш методикасини ишлаб чиқиш.

3.1. Маъруза машғулоти методикаси

3.2. Амалий машғулотини кичик гуруҳларда муаммоли топшириқ техникаси асосида ўқитиш методикаси.

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Кириш.

Мавзунинг долзарблиги. Мамлакатни модернизация қилиш шароитида маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш тизимини оқилона ташкил этилиш замон талаблари натижасида объектив зарурат сифатида намоён бўлмоқда. Мамлакатимизда маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини бошқариш ва уларни таҳлил қилишда таъсирчан ва самарали назорат тизими шакллантирилган.

Жаҳонда рўй бераётган молиявий ва иқтисодий инқироз шароитида корхоналар фаолиятини жадал ривожлантириш ва рақобатбардошилигини ошириш учун мамлакатимизда зарурий барча чоралар ишлаб чиқилган. Жумладан, Республика президенти томонидан ишлаб чиқилган ва таклиф қилинган тадбиркорлик ва бизнес соҳаларини ривожлантириш бўйича ишлар кўлами бизнинг фикримизни яққол далилидир. Шу хусусда 2009-2012 йилларга мўлжалланган инқирозга қарши чора ва тадбирлар дастурининг амалга киритилиши ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларни барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида»ги 4058-сонли Фармонида муҳим чора-тадбирлар қаторида маҳаллий ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг барча ресурслардан самарали фойдаланиши ҳисобига маҳсулот таннархини 20 фоиздан кам бўлмаган миқдорда пасайтириш орқали уларнинг рақобатдошлигини таъминлаш вазифаси ҳам белгилаб берилди¹.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитларида корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларини бошқариш билан боғлиқ муаммоларни аниқлаш ва харажатларни пасайтириш йўналишларини тадқиқ этиш битирув малакавий иши мавзусининг долзарблиги тақозо қилади.

Тадқиқот мавзусининг ўрганилганлик даражаси. Мамлакатимизда бозор муносабатларининг ривожланиб бориши жараёнида саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини бошқариш билан боғлиқ яхлит тадқиқотлар бўлмаса-да, мавзунинг айрим масалалари, уларни бошқариш ва бошқаришни ташкил этиш жараёнида муаммолар билан боғлиқ масалаларни тадқиқ қилиш ва такомиллаштириш билан боғлиқ масалаларга оид қатор иқтисодчи олимларимизнинг тадқиқот ишлари олиб боришган ва олиб борилмоқда.

Мазкур муаммонинг назарий асослари дастлаб А.Смит, А.Тюрго, Ж.Б.Сей, Й.Шумпетр, Л.Мизес, Ф.Хаек каби классик иқтисодчилар томонидан тадқиқ; этилган. Шунингдек, корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини камайтириш муаммоларини ҳал этиш йўллариини гарб ва МДХ, мамлакатлари иқтисодчи олимлари А.И.Агаев, А.В.Бусигин, Б.А.Райзберг, В.Радаев, Г.Гросс, Д.Г.Гозибеков, Ж.Филипс, Л.И.Абалкин, М.Г.Лапуста, Р.Хизрич, С.Питерс

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир» ҳамда «Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир» номли маърузаларини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент: Иқтисодиёт. - 2010. 61 бет.

кабилар ўз асарларида ёритган. Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан А.В.Вахобов, А.Сотволдиев, М.Б.Хамидуллин, М.Тулаходжаева, М.Ш.Шарифхужаев, С.С.Гуломов, Х.Н.Жамолов, Э.Гадоев, Ю.М.Иткин кабилар ўз асарларида маҳсулот таннари ва уни пасайтириш масалалари ёритилган.

Тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари. Битирув малакавий ишининг мақсади иқтисодийни модернизациялаш шароитларида корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларини бошқариш масалаларини тадқиқ этишдан иборат.

Юқоридаги келтирилган мақсадларга эришиш учун қуйидаги вазифалар ўртага қўйилди ва белгилаб олинди:

- Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози шароитида ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш зарурлигини асослаш;
- Корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларининг туркумланишини тадқиқ қилиш;
- Корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларга таъсир этувчи омилларни ўрганиб чиқиш;
- “Учқўрғондонмаҳсулотлари” ОАЖ да ишлаб чиқариш харажатлар таҳлили ва уларни бошқариш масалаларини тадқиқ этиш;
- Корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва бошқаришни такомиллаштириш йўналишларини тадқиқ этишдан иборат.

Тадқиқотнинг услубий ва назарий асослари. Тадқиқотнинг услубий асосларини Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармон ва қарорлари ҳамда асарларида олға сурилган илмий-иқтисодий ғояларга суянган ҳолда тадқиқ этилади.

Тадқиқотнинг назарий асосларини эса иқтисодий адабиётлар, монографиялар, иқтисодий газета ва журналлардаги мақолалар ташкил қилади.

Тадқиқотнинг предмети ва объекти. Тадқиқотнинг предмети бўлиб бозор муносабатларига ўтиш корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларни бошқариш масалалари ҳисобланади. Тадқиқот объекти “Учқўрғондонмаҳсулотлари” очик акциядорлик жамияти олинди.

Тадқиқотни амалий аҳамияти. Битирув малакавий ишида баён қилинган тавсиялар корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларини бошқариш, харажатларни пасайтириш жараёнларини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Тадқиқотни таркибий тўзилиши. Битирув малакавий иши кириш, учта боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

Кириш қисмида, мавзунинг долзарблиги, ўрганилганлик даражаси, мақсади ва вазифалари, предмети ва объекти, назарий ва амалий аҳамияти асослаб берилган.

Биринчи бобда корхоналарда ишлаб чиқариш харажатлари ва уларнинг туркумланиши масалалари ёритиб берилган.

Иккинчи бобида, “Учқўрғондонмахсулотлари” ОАЖ да ишлаб чиқариш харажатлар таҳлили ва уларни бошқариш асослари ёритиб берилди.

Учинчи бобда корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва бошқаришни такомиллаштириш йўналишларига тўхталиб ўтилган.

1 боб. Кохоналардан ишлаб чиқариш харажатлари ва уларнинг туркумланиши

1.1. Иқтисодийни модернизациялаш ва жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш зарурлиги

Мамлакатимизда жаҳон молиявий инқирози таъсирини бартараф этиш учун корхоналарнинг ташқи бозорларда рақобатдош бўлишини қўллаб-қувватлаш бўйича конкрет чора-тадбирларни амалга ошириш ва экспортни рағбатлантириш учун қўшимча омиллар яратиш белгиланган, хусусан²:

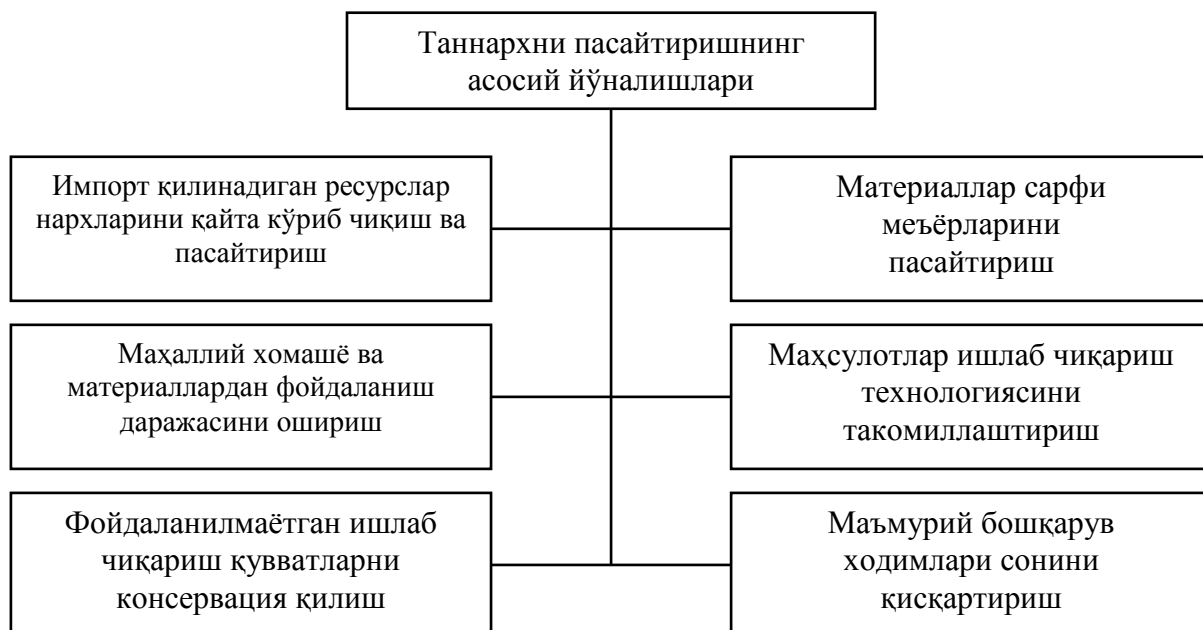
– айланма маблағларини тўлдириш учун корхоналарга Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 70 фоизидан ортиқ бўлмаган ставкаларда 12 ойгача бўлган муддатга имтиёзли кредитлар бериш;

– банклар кредитлари бўйича тўлов муддати ўтган ва жорий қарзлар миқдорини қайта кўриб чиқиш, бюджетга тўланадиган тўловларнинг пенясидан кечиш ва бошқа муҳим имтиёз ва преференциялар бериш.

Бундан ташқари қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатдошлигини ошириш назарда тутилмоқда.

Шу мақсадда яқинда хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодийтимиздаги етакчи тармоқ ва соҳаларда маҳсулот таннархини камида 20 фоиз туширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширилмоқда.

Таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари

² И.Каримов. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. Т. Ўзбекистон, 2009 йил.

Бунинг учун ҳар бир ҳўжалик юритувчи субъект ўз фаолият йўналиши бўйича таннархни пасайтириш омиллари тўғрисида кенг ва чуқур тасаввурга эга бўлиши лозим. Умумий ҳолда, мамлакатимиз корхоналарида таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Шу билан бирга, Инқирозга қарши чоралар дастурида 2009 йилдан бошлаб барча турдаги энергия манбалари ва коммунал хизматларнинг асосий турлари бўйича нархларнинг кўтарилишини чеклаш, яъни уларни 6-8 фоиздан оширмаслик механизми ишлаб чиқилган.

Одатда, ишлаб чиқариш харажатлари маҳсулот ишлаб чиқаришни тайёрлашдан бошлаб уни тайёр маҳсулот ҳолида омборга қабул қилингунгача булган харажатлар йигиндисидан иборат булади ва улар маҳсулот ишлаб чиқариш технологияси ва ишлаб чиқаришнинг хусусиятига қараб ҳар хил булади.

Харажатларнинг салмоғи ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархига, таннарх эса корхонанинг даромадига таъсир қилади. Шу сабабли уларни тугри ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Шу мақсадда харажатларнинг таркиби ва турларини билиш зарур.

Ҳозирги вақтда республикаимизнинг ҳамма корхоналарида, шу жумладан, саноати корхоналарида уларнинг фаолиятини ҳисобга олувчи асосий ҳужжат -"Маҳсулот (иш, хизмат) таннархига қушиладиган, уни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ булган харажатларнинг таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби ҳақидаги" Низом ҳисобланади. Бу Низомга асосан таннархга қушиладиган харажатлар таркиби қуйидаги мақсадлар учун аниқланади:

- бухгалтерия ҳисоби счётларида бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнида юзага келадиган харажатлар ҳақида тулик ва аниқ маълумотлар туплаш;

- корхоналар фаолияти рентабеллигини ҳисоблаш;
- рақобатбардошлигини аниқлаш;
- солиққа тортиш асосини тугри белгилаш.

Ушбу вазифаларни ечиш учун харажатлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархига қушиладиган харажатлар;
- давр харажатлари таркибида ҳисобга олинadиган ва асосий фаолият фойдасини аниқлашда эътиборга олинadиган харажатлар;
- корхонанинг умумий фаолиятидан келадиган фойда ёки зарарни аниқлашда ҳисобга олинadиган молиявий фаолият харажатлари;
- солиққа тортишдан олдинги фойда ёки зарарни аниқлашда ҳисобга олинadиган фавқулодда кузда тутилмаган зарарлар ёки фойда.

Саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқаришда катнашадиган харажатларни гуруҳларга тугри ва аниқ бўлиш бухгалтерия ҳисоби маълумотларининг сифатини оширади. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари уз навбатида бир неча курсаткичлари бўйича гуруҳларга ажратилади.

Корхоналарда харажатлар ишлаб чиқариш харажатлари, давр харажатлари, молиявий фаолият харажатлари ва фавқулодда (кузда кутилмаган) харажатларга булинади.

Ишлаб чиқариш харажатлари уз вазифасига караб элементлари ва калькуляция моддаларига булинади. Элементлари буйича гурухлаш ишлаб чиқариш харажатларини уларнинг иктисодий маъзмунига кура аниқлаш ва тегишли сметалар тузиш учун хизмат килади. Калькуляция моддалари буйича гурухлаш эса маҳсулот таннархини ҳисоблаш учун керак булади.

Корхоналарда харажатлар ишлаб чиқаришда катнашишига караб ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришдан ташқари харажатларга булинади. Ишлаб чиқариш харажатларига бевосита маҳсулотни тайёрлаш ва қайта ишлаш билан боглик харажатлар, ишлаб чиқаришдан ташқари харажатларга эса маданий-маиший объектлар харажатлари киради.

Корхоналарда маҳсулот таннархига кушилишига караб харажатлар тугри ва эгри харажатларга булиниб, тугри харажатларга маҳсулотни тайёрлаш ва қайта ишлаш билан бевосита боглик булган материал, иш хаки ва бошқа харажатлар киради. Эгри харажатларга эса маҳсулот ишлаб чиқариш билан бевосита боглик булмаган харажатлар, масалан, цех бошқарув харажатлари, асбоб-ускуналарни саклаш ва фойдаланиш харажатлари ва бошқалар киради.

Маҳсулот ишлаб чиқариш хажмига нисбатан узгаришига караб харажатлар узгарувчан ва доимий харажатларга булинади. Узгарувчан харажатларга микдори маҳсулот ишлаб чиқариш хажмининг узгариши билан узгарадиган харажатлар, масалан, хом ашё, технологик максадлар учун мулжалланган ёкилги, энергия ва бошқалар киради. Доимий харажатларга эса микдори маҳсулот ишлаб чиқариш хажми узгариши билан узгармайдиган харажатлар киради. Унга бошқарув ходимларининг иш хаки, бошқарув биноларини саклаш харажатлари ва бошқаларни мисол килиб келтириш мумкин.

Корхоналарнинг узига хос хусусиятига кура харажатлар тайёрлов ва қайта ишлаш харажатларига булинади. Тайёрлов харажатларига хом ашёни сотиб олиш, саклаш, жунатиш ва бошқа харажатлар кирса, қайта ишлаш харажатларига эса маҳсулотни қайта ишлаб маҳсулотлар олиш билан боглик харажатлар киради.

1.2. Корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларининг туркумланиши

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархи маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш) жараёнида фойдаланиладиган табиий ресурслар, хомашё, материаллар, ёкилги, қувват, асосий фондлар, меҳнат ресурсларининг, шунингдек ишлаб чиқариш билан боғлиқ бошқа харажатларнинг қиймат баҳосини ифодалайди.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархига бевосита маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш билан боғлиқ, ишлаб чиқариш

технологияси ва ташкил этилиши шартлаган харажатлар киритилади. Уларга қуйидагилар киритилади:

- материалларга доир бевосита харажатлар;
- меҳнатга доир бевосита харажатлар;
- билвосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқариш аҳамиятидаги устама харажатлар.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар) нинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қиладиган харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига мувофиқ равишда қуйидаги элементлари бўйича туркумланади:

- ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чиқиндилар қийматини чегарган ҳолда);
- ишлаб чиқариш хусусиятидаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқариш аҳамиятидаги асосий фондлар ва номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш хусусиятидаги бошқа харажатлар.

Моддий харажатлар қисмида маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига қуйидаги моддалар киритилади:

- ташқаридан сотиб олинadиган, ишлаб чиқариладиган маҳсулот таркибига кириб, унинг асосини ташкил этадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (иш бажаришда, хизмат кўрсатишда) зарур компонент ҳисобланадиган хомашё ва материаллар;
- маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида меъёрий технологик жараёни таъминлаш учун ва маҳсулотни ўраш ҳамда бошқа ишлаб чиқариш заруратлари учун сотиб олинган материаллар, шунингдек, жиҳозларни, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар, инвентар, хўжалик ашёлари ва асосий воситалар таркибига киритилмайдиган меҳнат воситаларининг қиймати;
- корхонада монтаж қилиш ва қўшимча ишлов бериш учун сотиб олинган бутлаш буюмлари ва ярим тайёр маҳсулотлар;
- чет ташкилотлар ёки жисмоний шахслар, шунингдек корхонанинг асосий фаолиятига тааллуқли бўлмаган, ишлаб чиқаришлари ва хўжаликлари томонидан бажариладиган ишлаб чиқариш тавсифига эга бўлган ишлар ва хизматлар.

Ишлаб чиқариш хусусиятидаги ишлар ва хизматларга қуйидагилар киради: маҳсулот тайёрлаш, хомашё ва материалларга ишлов бериш бўйича алоҳида операцияларни бажариш; истеъмол қилинадиган хомашё ва материаллар сифатини белгилаш учун синовлар ўтказиш; белгиланган технологик меъёрларга риоя қилиниши устидан назорат; асосий ишлаб чиқариш фондларини таъмирлаш ва ҳоказо.

Чет ташкилотларнинг корхона ичида юк ташиш бўйича транспорт хизматлари (хомашё, материаллар, асбоблар, деталлар, ярим тайёр маҳсулотлар, бошқа хил юкларни базис (марказий) омбордан цехларга олиб ўтиш ва тайёр маҳсулотни сақлаш омборларига етказиб бериш) ҳам ишлаб чиқариш хусусиятидаги хизматларга киради:

- табиий хомашё (ерни маданийлаштиришга ажратмалар, ерларни маданийлаштирадиган махсус корхоналарга тўлов), ўрмон ҳудудларидан

ёғоч материаллари сифатида олиш учун тўлов, сув хўжалиги тизимидаги саноат корхоналари оладиган сув учун тўлов (меъёр чегарасида ва ундан ортиқ). Саноатнинг хомашё тармоқлари учун ёғоч материалларидан фойдаланиш ҳуқуқини амортизацияланадиган қиймати ёки фойдали қазилмалар (рудалар) қиймати ёки атроф муҳитни тиклаш харажатлари;

- корхона транспорти билан ишлаб чиқариш учун бажарилган хизматлар, технологик мақсадлар, биноларни иситиш, барча турдаги қувватни ишлаб чиқиш учун сарфланадиган, четдан сотиб олинган ёқилғининг ҳамма турлари;
- корхонани технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш, шунингдек, хўжалик заруратларига сарфланадиган, сотиб олинадиган барча турдаги қувват (корхонада электр ва бошқа турдаги қувват ҳрсил қилиш, шунингдек, сотиб олинган қувватни истеъмол жойигача узатиш ва қувватни пасайтириб бериш харажатлари тегашли харажат моддаларига киритилади);
- моддий ресурсларнинг камомади ва бузилишларидаги йўқотишлар;
- корхонанинг транспорти ва ходимларининг моддий ресурслар келтириш билан боғлиқ харажатлари (юклаш-тушириш ишлари қўшилган ҳолда) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли моддалари (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлар амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар)га киритилади;
- моддий ресурслар қийматига моддий ресурсларни етказиб берувчилардан олинган идиш ва ўрамлар учун тўланган корхона харажатлари ҳам қўшилади;
- маҳсулот таннархига киритиладиган моддий ресурслар харажатларидан қайтариладиган чиқиндилар ҳамда идиш ва ўрамларнинг ҳақиқий қиймати сотиш, ишлаташ ёки омборга кирим қилиш нархларида чегирилади.

Қайтариладиган чиқиндилар — маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш жараёнда ҳосил бўладиган, бирламчи ресурснинг истеъмол хусусиятларини (кимёвий ёки жисмоний хоссаларини) тўлиқ ёки қисман йўқотадиган ва шу туфайли оширилган харажатлар (маҳсулот ишлаб чиқарилиши пасайиши) билан ишлатиладиган ёки ўзининг бевосита мақсадида умуман ишлатилмайдиган хомашё, материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар, иссиқлик элтувчилар ва турли моддий ресурсларнинг қолдиқларидир.

Корхонада жорий этилган технологияга мувофиқ бошқа цехлар, бўлинмаларга бундан кейин ҳам ана шу ёки бошқа хил маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш учун тўлақонли хомашё ёки материаллар сифатида берилаётган моддий ресурслар қолдиқлари қайтариладиган чиқиндиларга киритилмайди. Рўйхати маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) тан нархини режалаштириш, ҳисобиғш юритиш ва калькуляция қилиш масалалари бўйича тармоқуслубий тавсиялари (йўриқномалари)да белгиланадиган қўшимча (боғланган) маҳсулот қам чиқиндиларга киритилмайди.

Қайтариладиган чиқиндиларни баҳолаш куйидагича амалга оширилади:

- агар чиқиндилардан асосий ишлаб чиқариш учун, лекин оширилган харажатлар (тайёр маҳсулот чиқариш камайган) билан фойдаланиш, ёрдамчи ишлаб чиқариш эҳтиёжлари, кенг истеъмол буюмларини (маданий-маиший ва хўжалик-рўзгор молларини) тайёрлаш учун фойдаланиш ёки четга сотиш мумкин бўлса, бирламчи моддий ресурснинг пасайтирилган нархи бўйича, яъни эҳтимолий фойдаланиш нархи бўйича;
- агар чиқиндилар тўлақонли ресурс сифатида фойдаланиш учун четга сотилса, бирламчи моддий ресурснинг тўлиқ нархи бўйича ҳисобга олинади.

"Моддий харажатлар" элементи бўйича акс эгариладиган моддий ресурслар киймати харид қилиш нархлари, қўшимча (устама) ҳақлар, таъминот ташкилотларига тўланадиган воситачилик ҳақлари, товар биржалари, шу жумладан брокерлик хизматлари ҳақлари, божхона божлари ва йиғимлари, чет ташкилотлар амалга оширадиган ташиш, сақлаш ва етказиб бериш учун тўловлардан келиб чиқиб шакллантирилади.

Ишлаб чиқариш хусусиятидаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларига куйидагилар киради:

- корхонада қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва таъминларига мувофиқ ишбай ҳақлари, тариф ставкалари ва мансаб маошлари асосида, ҳақиқатда бажарилган иш учун ҳисобланган иш ҳақини ёзишлар, шу жумладан ишлаб чиқариш ҳисоби бўйича дастлабки ҳужжатларда кўзда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;
- касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкалари ва маошларга устамалар;
- иш тартиби ва меҳнат шартлари билан боғлиқ компенсация хусусиятидаги тўловлар, шу жумладан:
- технологик жараён жадвалида кўзда тутилган вақтда, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам (ишланмайдиган) кунларда ишлаганлик учун тариф ставкалари ва маошларга устама ҳамда қўшимча ҳақлар;
- кўп сменали тартибда ишлаганлик, касбларни ўриндошлик билан бажарганлик ва хизмат кўрсатиш доираларини кенгайтирганлик учун устама ҳақлар;
- оғир, зарарли, ўта оғир меҳнат шароитларида ва табиий -иқлим шароитларида ишлаганлик учун иш ҳақига устамалар, шу жумладан ушбу шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхатларига қўра иш ҳақига устамалар;
- алоқа, темир йўл, сув, автомобил транспорти ва тош йўллар ходимлари ҳамда фаолиятлари доимий ҳаракатда ёки кўчма (сайёр) хусусиятга эга бўлган ходимлар иш ҳақига ишга кетган вақгидан корхонага қайтиб келиш вақтигача суткасига тўланадиган устамалар;
- бевосита қурилиш, қайта жиҳозлаш ва мукамал таъмирлаш ишларида, шунингдек вахта усулида иш бажарилганида ишнинг кўчма (сайёр) хусусиятлари учун ходимларга амалдаги қонунчиликда кўзда тутилган

устама ҳақлар;

- ер ости ишларида доимий банд ходимларга уларнинг кириш жойидан шахта (кон)дага иш жойига бориш ва қайтишга меъёрланган вақти учун қўшимча тўловлар;
- меҳнатга ҳақ тўлашнинг ҳудудий тартибга солиниши шартланган, шу жумладан туман коэффицентлари ҳамда чўл, сувсиз ва баланд тоғлик жойларда ишлаганлик учун коэффицентлар бўйича амалдаги қонунчиликка мувофиқ тўловлар;
- вахта усулида иш бажарилганида вахтада ишлаш жадвалида кўзда тутилган корхона жойлашган жойдан (йиғилиш масканидан) иш жойига бориш ва қайтишда йўлда бўлган кунлар учун, шунингдек ходимларнинг оби-ҳаво шароитлари ёки транспорт ташкилотларининг айби билан йўлда ушланиб қолган кунлар учун тариф ставкаси, маош миқдорида тўланадиган суммалар;
- ишларни вахта усулида ташкил этилганда иш вақти йиғиндисини ҳисобга олган ҳолда ва бошқа ҳолларда амалдаги қонунчиликда белгиланган меъёрдаги иш вақтидан сўнг бажарилган ишларнинг бажарилганлиги ҳисобига бериладиган дам олиш кунлари учун ходимларга тўланадиган иш ҳақи;
- ишлаб берилмаган вақт учун ҳақ, шу жумладан, амалдаги қонунчиликка мувофиқ, навбатдаги (ҳар йилга) ва қўшимча таътил тўловлари (фойдаланилмаган таътил учун компенсациялар), ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, ёш боласини овқатлантириш учун оналарнинг ишдаги танаффуслари, шунингдек тиббий кўрикдан ўтиш билан боғлиқ вақт учун тўловлар;
- иш ҳақи қисман сақланиб, мажбурий таътилда бўлган ходимларга туловлар;
- текширув, қон топшириш ва қон топширишнинг ҳар бир кунидан кейин бериладиган донор ходимларга ҳақ;
- давлат мажбуриятларини бажарганлик учун меҳнат ҳақи (ҳарбий йиғин), фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва ҳоказо);
- агар бажарилаётган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоблар бевосита корхонанинг ўзида қилинса, улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусда тузилган шартномалар, шу жумладан пудрат шартномаси бўйича ишларни бажарганлик учун корхона ходимлар жадвалига киритилмаган ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш;
- қонунда белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашаётган ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондига киритиладиган тўловнинг бошқа турлари.

Ишлаб чиқаришга тааллуқли ижтимоий эҳтиёжларга ажратмалар қонунчилик томонидан ишлаб чиқариш хусусиятидаги ҳисоблаб ёзилган иш ҳақиға фойзаларда белгиланган меъёрлар бўйича ҳисобланади. Улар давлат суғуртаси, нафақа жамғармаси, нафақа идораларига ўтказилади.

Корхона нодавлат нафақа жамғармалари, ихтиёрий тиббий суғурта ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турларига ажратмалар қила олади. Ишлаб

чиқариш хусусиятидаги харажатларга ишлаб чиқариш мақсадидаги асосий фондлар ва номоддий активларнинг ҳисобланган амортизация суммалари ҳам киритилади. Ишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситалар ва номоддий активлар амортизация бўйича харажатлар таркибига қуйидагилар киради:

- асосий ишлаб чиқариш воситаларининг, шу жумладан лизинг бўйича харид қилинган ва белгиланган меъёрлар тартибида тасдиқланганларининг, дастлабки (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмалари (ҳисобланган эскириш) суммалари, шу жумладан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган жадаллаштирилган амортизация;
- ишлаб чиқариш мақсадидаги номоддий активлар эскириши (амортизацияси) корхона дастлабки қийматдан ва уларни фойдали ишлатиш муддатидан (лекин корхонанинг фаолият муддатидан ортиқ бўлмаган) келиб чиқиб ҳисоблаган меъёрлар бўйича ҳар ойда маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннарига киритилади. Агар номоддий активни фойдали ишлатиш муддатини белгилаш мумкин бўлмаса, эскириш меъёрлари беш йил ҳисобида, лекин корхонанинг фаолият муддатидан ошиб кетмаган ҳолда, белгиланади.

Ишлаб чиқариш мақсадидаги бошқа харажатларга қуйидагилар киради, ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари, шу жумладан:

- ишлаб чиқаришни хом-ашё, материаллар, ёқилғи, қувват-асбоблар, мосламалар, бошқа воситалар ва меҳнат буюмлари билан таъминлаш харажатлари;
- асосий ишлаб чиқариш фондларини ишчи ҳолатида тутиб туриш харажатлари (техник кўрик ва хизмат кўрсатиш, ўрта, жорий ва мукамал таъмирлаш харажатлари);
- санитария-гигиена меъёрлари бажарилишини таъминлаш харажатлари, таъмирлашни ўтказиш учун захира барпо этиш харажатлари.

Зарурат туғилганда корхоналар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги рухсати билан капитал таъмирлаш ишларини ўтказиш учун маблағлар захирасини барпо этишлари мумкин. Ушбу захирага ажратмалар "Ишлаб чиқариш хусусиятидаги бошқа харажатлар" элементи таркибида акс эттирилади ва харажатларнинг тахмин қилинаётган қийматидан ва асосий воситалар ҳар бир объектини капитал таъмирлашни ўтказиш даврийлигидан келиб чиқиб белгиланади. Захирага ажратмалар меъёри ҳар бир ҳисобот йилининг охирида қайтадан кўрилади ва зарурат туғилганда янги молия йилида ажратмалар миқдорлари кўпайтирилиши ёки камайтирилиши мумкин. Агар мукамал таъмирлашга захира қилинган маблағлар суммалари мазкур объектни таъмирлашнинг ҳақиқатдаги харажатларидан ошиб кетса, ошган сумма сторно қилиниши керак; агар ҳақиқатдаги харажатлар резерв қилинганидан ошиб кетса, ошган сумма "Ишлаб чиқариш мақсадвдаги бошқа харажатлар" элементи таркибида акс эттирилади.

Идорадан ташқари кўриқлаш харажатлари, мазкур ишлаб чиқаришга доир ана шундай кўриқлаш бўлишини шартлайдиган махсус талаблар мавжуд

бўлгандагина, маҳсулотнинг ишлаб чиқариш харажатларига киритилиши мумкин. Акс ҳолда улар давр харажатларига киритилади;

- ишлаб чиқариш фаолиятига тааллуқли асосий ишлаб чиқариш воситаларининг жорий ижараси билан боғлиқ харажатлар;
- табиатни муҳофаза қилиш мақсадидаги фондларни тутиб туриш ва ишлатиш билан боғлиқ жорий харажатлар, атроф табиий муҳитни ифлослантирганлиги ва чиқиндиларни жойлаштирганлиги учун компенсация тўловлари;
- ишлаб чиқаришнинг хусусиятлари билан боғлиқ ва амалдаги қонунчиликда назарда тутилган, меҳнат ва хавфсизлик техникасининг бир маромли шароитларини таъминлаш харажатлари;
- бевосита ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида иштироки билан боғлиқ соғлиқни муҳофаза қилиш харажатлари;
- айрим тармоқлар ходимларига бепул такдим этиладиган коммунал хизматлар, овқатланиш, озиқ-овқат маҳсулотлари қиймати, корхона ходимларига такдим этилган бепул уй-жойга тўлаш харажатлари (ёки уй-жой, коммунал хизматлар ва ҳоказолар учун пул компенсацияси суммалари);
- амалдаги қонунчиликка мувофиқ бепул бериладиган, доимий шахсий фойдаланишда қоладиган буюмлар (шу жумладан белгиланган кийим, кийим-кечак, махсус овқатланиш) қиймати (ёки уларни пасайтирилган нархларда сотиш муносабати билан имтиёзлар суммаси);
- техник бошқарув воситалари, алоқа тармоқлари, оғоҳлантириш воситалари, ишлаб чиқариш жараёнига тегашли бошқа техник бошқарув воситалари, ҳисоблаш марказларини тутиб туриш ва хизмат кўрсатиш харажатлари;
- қонунчиликка мувофиқ ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларни тиббий кўриқдан ўтказиш учун тиббий муассасаларга тўланадиган ҳақ;
- ишлаб чиқариш жараёнига тааллуқли ишлаб чиқариш ходимларининг хизмат сарфлари харажатлари;
- ишлаб чиқариш ходимлари ва ишлаб чиқариш активларини мажбурий суғурталаш харажатлари;
- яроқсизликдан кўрилган йўқотишлар;
- кафолатли хизмат муддати белгиланган буюмларни кафолатли таъмирлаш ва кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари;
- ишлаб чиқаришнинг ички сабабларига кўра ишсиз туришлар туфайли йўқоташлар;
- маҳсулот (хизмат) ни мажбурий сертификатлаш харажатлари, бунга капиталлаштириладиганлар кирмайди;
- суд қарорларига асосан ёки уларсиз ишлаб чиқаришда шикастланганлик туфайли меҳнат қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ нафақалар. Касб касаллиги муносабати билан нафақалар тўланиши;
- умумий фойдаланишдаги йўловчи транспорти хизмат кўрсатмайдиган йўналишларда ходимларни иш жойига ва уйига ташиш билан боғлиқ

харажатлар;

- объектлар давлат капитал қўйилмалари эвазига бунёд этилаётганда қурилиш хатарларини суғурталаш билан боғлиқ харажатлар;
- номоддий актив - гудвилл (фирма нархи) нинг, ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлган мол-мулк қисми суммасини белгиланган тартибда ҳисобдан чиқариш билан боғлиқ харажатлар;
- кон қазилар тармоқларида тайёрлов ишлари бўйича харажатлар, агар улар капитал харажатлар таркибига киритилмаса (яъни асосий воситалар сифатида капиталлаштирилмайди).

Ушбу харажатлар «Келгуси давр харажатлари» каби қўрилади ва ишлаб чиқариш таннархига уларни қоплаш учун белгиланган муддат мобайнида бир маромда ёки қазиб олинган маҳсулот ҳажми ва миқдорига мутаносиб ҳолда ҳисобдан чиқарилади. Танлаб олинган келгуси давр харажатларини ҳисобдан чиқариш усули хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сиёсатида акс эттирилиши лозим.

1.3. Корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларга таъсир этувчи омиллар

Харажатлар — маҳсулотларнинг (товарларнинг) етказиб берилиши ёки ишлаб чиқарилиши, хизматларнинг кўрсатилиши ёки бошқа бир, хусусий капиталининг камайишига олиб келувчи, бироқ унинг қатнашчилар ўртасида тақсимланиши билан боғлиқ бўлмаган фаолият турларининг амалга оширилиши оқибатида активларнинг камайиши ёки бошқа хил сарфланиши ва қарзларнинг (пассивларнинг) юзага келишидир. Яъни, харажатларнинг асосий аломатларидан бири бўлиб уларнинг ўз капитали суммасининг камайишига олиб келиши ҳисобланади.

Харажатлардан фарқли равишда, ўзида пул маблағлари суммасининг (ёхуд бошқа активларнинг) камайишини ёки корхонанинг товарларни сотиб олиш ёки хизматлар ҳақини тўлаши натижасида мажбуриятлари суммасининг кўпайишини акс эттирувчи чиқимлар капиталининг камайишига олиб келмайди. Масалан, агар корхона товарларни сотиб олса ёки хизматлар ҳақини тўласа — улардан фойдаланиш вақтига қадар капитал суммасининг камайишига таъсир қилмайдиган чиқимлар ҳосил бўлади. Харажатлар товарлар ёки хизматлардан фойдаланиш фактини, яъни, уларнинг хўжалик фаолияти жараёнида истеъмол қилинишини англатади.

Хўжалик операциялари натижасидаги чиқим харажатлар таркибига киритилади ёки бўлмаса, мазкур даврнинг охирида ҳисобварақларда товар-моддий қимматликларнинг қолдиғи кўринишида ҳисобга олинади. Масалан, агар сотиб олинган товар-моддий қимматликлардан хўжалик фаолиятида уларнинг 600 минг сўмлик суммадаги қисми фойдаланиладиган бўлса, демак 600 минг сўмдан иборат суммадаги харажатлар амалга оширилган.

Шу тариқа, товар-моддий қимматликларнинг кўпайиши чиқимларнинг кўпайиши билан (бироқ ҳеч ҳам ўз капитали қажми — ўзгаришига таъсир кўрсатмайди), корхона фаолиятининг таъминлаб берилиши учун товар-

моддий қимматликлардан фойдаланиш эса — ўз навбатида корхона капиталини камайтирадиган харажатлар билан боғлиқ. Чиқимлар қимматликларнинг сотиб олиниши чоғида, харажатлар эса — қимматликлардан фойдаланилганида ўринли ҳисобланади.

Товарлар ишлаб чиқарилиши ёки хизматлар кўрсатилиши билан боғлиқ харажатлар сотилган товарлар (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархини ташкил қилади ва ҳисоботларда сотишдан олинган даромадлар билан таққосланади. Мазкур ҳисобот даврида даромадларнинг кам олиниши тегишли даромадни олишни кўзлаб мақсадга мувофиқ равишда амалга оширилган харажатларни бўлғуси даврлар ёки тугалланмаган ишлаб чиқариш, товар-моддий захиралар харажатлари сифатида активларга киритилиш имконини беради.

Одатдаги хўжалик фаолиятининг бориши чоғида юзага келувчи харажатлардан ташқари, келгусида бирор-бир иқтисодий манфаатларни ҳосил қилмайдиган харажатлардан ташкил топган зарарлар ҳам ўринли бўлиши мумкин. Уларга қуйида санаб ўтилган учала мезонлардан бирига жавоб берувчи харажатлар киритилади:

- келажакда маълум бир даромадларни келтириб чиқармайди;
- активлар сифатида тан олиб бўлмайдиган (келгуси даврлар даромадлари ёки олдиндан тўланган бошқа харажатларга ўхшаш);
- ташкилот балансида мол-мулкнинг ўсишига киритиш мумкин бўлмаган.

Модомики зарарлар ўзида иқтисодий нафни камайтишини акс эттирар экан (яъни, ўз табиатига кўра бошқа харажатлардан фарқ қилмайди), бухгалтерия ҳисоби стандартлари булар ҳам харажатлар бўлиб ҳисобланишидан келиб чиқади ва зарарларни ҳисоботларнинг мустақил элементи сифатида кўриб чиқмайдилар. Иқтисодий маънода зарарлар ўзида кутилмаган операциялар ёки фавқулодда воқеалар натижасида компаниялар капиталининг камайтишини, шунингдек, харажатлар ҳисобот даври мобайнида даромадлар билан тўлиқ қопланмайдиган операцияларни ҳам ўз ичига олади. Масалан, асосий воситалар ёхуд бошқа активларнинг сотилишидан олинган зарарлар бошқа операцион харажатлар сифатида акс эттирилади. Оддий операцияларга оид харажатлар улар активнинг камайтиши ёки мажбуриятларнинг кўпайиши кўринишида, мазкур операциялар бўйича келиб тушган даромадлар билан бевосита алоқадорликда юзага келган ҳисобот даврининг ўзида акс эттирилади. Даромадлар харажатларга мувофиқлигига албатта риоя этилиши керак ва агар қилинган харажатлар даромадларнинг бир неча ҳисобот даврлари мобайнида келиб тушишини тақозо этса ёки харажатлар ва даромадлар ўртасидаги алоқадорлик аниқ белгиланмайдиган бўлса, — бундай харажатлар ҳисоботда, уларнинг ҳисобот даврлари ўртасида тақсимлашга оид бирор-бир асосланган ҳисоб-китоблар асосида акс эттирилади (масалан, янги маҳсулот турини ўзлаштиришга оид харажатлар).

Жорий даврда тақсимлаб бўлинмаган харажатлар бухгалтерия балансида келгуси даврлар харажатларини ҳисобга олувчи ҳисобварақларда акс эттирилади (масалан, газета ва журналлар учун тўланган йиллик обуна ҳақи).

Шу нарсани таъкидлаш керакки, бухгалтерия тамойиллари харажатларнинг ҳисоботларда акс эттирилишини солиққа тортиш қоидалари билан ҳеч ҳам боғламайди. Мазкур давр бухгалтерия ҳисобида, уларни солиқ солиш базасининг ҳисоб-китобида киритилиши ёки киритилмаслигидан қатъи назар, юқорида баён қилинган уларни тан олишга мезонларига мувофиқ барча харажатлар акс эттирилиши керак.

Бухгалтерия ҳисоби мақсадларида Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низомга биноан хўжалик юритувчи субъект томонидан қилинган барча харажатлар қуйидаги тарзда гуруҳлантирилади:

◆ маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;

а) бевосита ва билвосита моддий харажатлар;

б) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;

в) бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқаришга оид қўшимча харажатлар.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг таннархи ўзида маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган табиий ресурслар, хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асосий воситаларнинг амортизацияси, меҳнат ресурслари, шунингдек уларни ишлаб чиқарилиши учун бошқа харажатларни қиймат баҳосини акс эттиради:

◆ ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинадиган фойдани ҳисобга оладиган давр харажатларига киритиладиган харажатлар;

а) сотишга оид харажатлар;

б) бошқариш бўйича харажатлар (маъмурий харажатлар);

в) бошқа операцион харажат ва зарарлар.

Давр харажатлари бўлиб бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ҳисобланади. Уларга бошқаришга оид харажатлар, сотиш харажатлари, бошқа умумхўжалик мақсадларидаги харажатлар, шу жумладан илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига бўлган харажатлар киритилади. Мазкур харажатлар моддасининг хусусияти шундан иборатки, улар бевосита ишлаб чиқариш жараёнининг айнан ўз фаолият кўрсатиши билан боғлиқ эмас, балки корхонанинг тайёр маҳсулопмари (бажариладиган ишлар, кўрсатиладиган хизматлар) ва бошқа активларни бошқариш ва сотилиш жараёни билан боғлиқдир.

Улар ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотлар ёки товарлар ҳажмига боғлиқ эмас, балки аксинча, хўжалик фаолиятининг давомийлиги, вақти билан боғлиқ. Ушбу харажатлар улар юзага келган ҳисобот даврида ҳисобдан чиқарилади;

◆ хўжалик юритувчи субъектнинг унинг умумхўжалик фаолиятдан олинадиган фойда ёки зарарни ҳисоб-китоби чоғида ҳисобга олинадиган молиявий фаолиятга оид харажатлар;

а) фоизлар бўйича харажатлар;

б) хорижий валютага оид операциялар бўйича курсдаги манфий фарқлар;

в) қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳоланиши;

г) молиявий фаолиятга оид харажатлар.

Молиявий фаолиятга оид харажатлар корхонанинг асосий фаолиятига кирмайди, шунинг учун улар алоҳида гуруҳга ажратилган. Улар ҳам, давр харажатлари каби, ишлаб чиқарилган ёки сотилган маҳсулот ёки товарлар ҳажмига боғлиқ эмас ва улар юзага келган ҳисобот даврининг ўзида ҳисобдан чиқарилади:

♦ даромадлар (фойда) солиғи тўлангунига қадар фойда ёки зарарларнинг ҳисоб-китоби чоғида ҳисобга олинadиган фавқулодда зарарлар.

Бироқ солиқ солиш учун корхона қайси харажатларини ҳақиқатдаги таннарх ва давр харажатларига кири тиши алоҳида аҳамиятга эга эмас. Фақат солиқ солиш мақсадида таннарх ва харажатларни ҳисобга олиш тартибигина белгиланади. Солиқ солиш мақсадида хўжалик юритувчи субъектнинг барча харажатларини етарли даражадаги шартлилик асосида учта гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Солиқ солинадиган даромадни камайтирувчи харажатлар, яъни солиққа оид қонун ҳужжатлари томонидан чегиришга рухсат этилган харажатлар. Булар тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун зарур бўлган (давлат нуқтаи назаридан олганда) харажатлардир.

2. Солиқ солинадиган даромадни камайтирмайдиган харажатлар, яъни солиққа оид қонун ҳужжатларида чегиришга рухсат этилмаган харажатлар. Булар тадбиркорлик фаолиятини юритиш зарур бўлиб ҳисобланмайдиган (давлат нуқтаи назаридан олганда) харажатлардир. Харажатларни ушбу гуруҳига ҳар қандай турдаги хайрия, ҳомийлик ёрдами мол-мулкларни текинга беришлар, ходимларга бериладиган ҳар қандай рағбатлантириш тўловлари, улар учун турли йўлланмалар, овқатланиш ва йўл харажатлари, моддий ёрдам, ижтимоий-маданий тадбирлар киритилади.

Мазкур гуруҳга корхонанинг ўз айби билан юзага келган ва агар фаолияти яхши ташкил қилинганда олдини олиш мумкин бўлган харажатлар киритилади; масалан, маҳсулот (иш ва хизматлар)нинг сотилишидан ва мол-мулкнинг сотилишидан кўрилган зарарлар; корхона тўлашига тўғри келган суд чиқмалари, жарималар, пенялар, боқимандалар, шунингдек товар-моддий қимматликларнинг бузилиши, ўғирлашлар, агар айбдор шахслар аниқланмаган бўлса. Булар» шунингдек, давлат нуқтаи назаридан қаралганда исрофгарчилик бўлиб ҳисобланувчи харажатлардир: хизмат автомобилидан, уяли алоқадан фойдаланиш харажатлари, тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган харажатлар, шунингдек, меъёрдан ортиқча харажатлардир.

Ушбу гуруҳга қимматли қоғозларнинг чиқарилиши билан боғлиқ харажатлар ва узоқ муддатли банк кредитларига, хизмат кўрсатиш бўйича, шунингдек муддати узайтирилган ва муддати ўтиб кетган

ссудаларга оид харажатлар каби молиявий фаолият харажатларини киритиш мумкин.

3. Меъёрлаштириладиган харажатлар, яъни меъёрлари қонун ҳужжатлари билан белгиланган харажатлар. Бундай харажатлар меъёрлар доирасида солиқ солинадиган даромад ҳисоб-китоби чоғида чегириб ташланиши мумкин; меъёрдан ортиқча харажатлар даромадлар (фойда) солиғи бўйича солиқ солиш базасига киритилади. Уларга қуйидаги харажат турлари киради: хизмат сафари харажатлари, вакиллик, рекламага оид, шаҳарлараро ва халқаро телефон алоқасига оид, асосий воситалар ва номоддий активлар амортизация қилиниши бўйича чегирмалар, таътил пуллари, ижтимоий ва маданий-маиший объектларни тутиб туришга оид харажатлар, моддий қимматликларнинг йўқотилишига оид ва бошқа шу сингари харажатлар.

2-боб. “Учқўргондонмахсулотлари” ОАЖ да ишлаб чиқариш харажатлар таҳлили ва уларни самарали ташкил этиш йўналишлари.

2.1. Корхонанинг ҳудудий иқтисодиётида тутган ўрни.

Мамлакатимиз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг жуда кўп соҳалар қатори дон мустақиллигига ҳам эришди. Мамлакатимиз етиштириладиган дон хом ашёси деярли ўзимизнинг корхоналарда қайта ишланиб, мамлакатимиз аҳолиси дастурхонига етказиб берилмоқда. Бу жараёнда мамлакатимизнинг йирик “Ўздонмахсулот” ДАК таркибига кирувчи корхоналарнинг аҳамияти каттадир.

“Учқўргондонмахсулотлари” акциядорлик жамияти ана шундай корхоналардан биридир. Бу корхона нафақат вилоятимиз балки республикаимизнинг энг йирик донни қайта ишлаш корхоналари қаторида эътироф этилади.

2014-2016 йилларда жамият томонидан ишлаб чиқарилган ва 2017 йилда ишлаб чиқарилиши мўлжалланаётган маҳсулот ҳақидаги маълумотни кўйидаги жадвалдан кўриш мумкин.

1-жавдал

«Учқўргондонмахсулотлари» ОАЖ томонидан 2014-2016 йилларда ишлаб чиқариш ҳажми ва 2017 йил прогнозлари³

(млн.сўм)

№	Кўрсаткичлар	2014 йил	2015 йил	Ўтган йилга нисбатан ўсиш	2016 йил	Ўтган йилга нисбатан ўсиш	2017 йил (прогноз)
1	Маҳсулот ишлаб чиқариш						
	- солиштирма нархларда	44249,4	42563,9	96,2	49521,7	116,3	530670
	- амалдаги нархларда	39315,9	45858,1	116,6	49789,7	108,6	5283435
2	Халқ истеъмоли маҳсулотлари ишлаб чиқариш	38781,9	36115,7	93,1	39599,9	109,6	420870

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, жамият томонидан 2016 йилда жами солиштирма нархларда 49521,7 млн сўмлик, амалдаги нархларда эса 49789,7 млн сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган бўлиб, бу ўтган йилга нисбатан мос равишда 116,3 ва 108,6 фоизга кўпдир. 2015 йилда эса жами солиштирма нархларда 42563,9 млн сўмлик, амалдаги нархларда эса 45858,1

³ Ушбу жадвал “Учқўргондонмахсулотлари” ОАЖ маълумот ва ҳисоботлари асосида талаба томонидан тузилган.

млн сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган бўлиб, бу кўрсаткич ўтган йилга нисбатан мос равишда 96,2 ва 116,6 фоизга ўзгарган. 2017 йилда эса жамият томонидан солиштирма нархларда 530670 ва амалдаги нархларда 5283435 млн сўмлик маҳсулот ишлаб чиқариш мўлжалланган.

2015 йилда жамият томонидан жами 36115,7 млн сўмлик (ўтган йилга нисбатан 93,1 %), 2016 йилда 39599,9 млн сўмлик (ўтган йилга нисбатан 109,6 %) халқ истеъмоли маҳсулотлари ишлаб чиқарилган бўлса, 2017 йилда бу кўрсаткични 420870 млн сўмга етказиш режалаштирилган.

Жамият томонидан ҳисобот даврида натура ҳолатда йилда ишлаб чиқариш ҳажми ва 2015 йил прогнозлари тўғрисидаги маълумотни қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин.

2-жавдал

**«Учқўргондонмаҳсулотлари» ОАЖ томонидан 2014-2016 йилларда
натура ҳолдаги ишлаб чиқариш ҳажми ва 2017 йил прогнозлари⁴**

(тонна)

№	Кўрсаткичлар	2014 йил	2015 йил	Ўтган йилга нисбатан ўсиш	2016 йил	Ўтган йилга нисбатан ўсиш	2017 йил (прогноз)
1	Жами ун ишлаб чиқариш	68059,4	63616,9	93,5	71450,4	112,3	72500
	шундан: олий нав	1775,4	2692,4	151,7	3435	127,6	4200
	биринчи нав	66284	60924,5	91,9	68015,4	111,6	70300
2	Омухта ем	42400	36800	86,8	43912	119,3	47350
3	Нон маҳсулотлари	546,6	769,5	140,8	742,4	96,5	1800
4	Уруғлик буғдой	6346	6033,5	95,1	5743	95,2	6200

Жавдал маълумотларидан кўришиб турибдики, жамият томонидан 2015 йилда корхона томонидан 63616,9 тонна ун (ўтган йилга нисбатан 93,5 %), 36800 тонна омухта ем (ўтган йилга нисбатан 86,8 %), 769,5 тонна нон маҳсулотлари (ўтган йилга нисбатан 140,8 %) ва 6033,5 тонна уруғлик буғдой (ўтган йилга нисбатан 95,1 %) ишлаб чиқарилган.

2016 йилда эса 71450,4 тонна ун (ўтган йилга нисбатан 112,3 %), 43912 тонна омухта ем (ўтган йилга нисбатан 119,3 %), 742,4 тонна нон маҳсулотлари (ўтган йилга нисбатан 96,5 %) ва 5743 тонна уруғлик буғдой (ўтган йилга нисбатан 95,2 %) ишлаб чиқарилганлигини кўриш мумкин.

⁴ Ушбу жадвал «Учқўргондонмаҳсулотлари» ОАЖ маълумот ва ҳисоботлари асосида талаба томонидан тузилган.

Жадвалнинг яқунловчи устунида эса 2017 йил учун прогноз кўрсаткичлари келтирилган. 2017 йилда жамият ўз олдига олдинги йиллардагига нисбатан анча кўп кўрсаткичларни режалаштирган.

“Учқўрғондонмахсулотлари” АЖ нинг бухгалтерия балансида унинг фаолияти умумий натижалари акс эттирилади. Бу ҳисобот маълумотлари асосида корхонанинг активлари ва уларнинг шаклланиш манбалари тарикбини таҳлил қилиш мумкин. Қуйидаги жадвалдан биз жамиятнинг активлари ва уларнинг манбалари ҳақидаги таҳлилий маълумотлар билан танишишимиз мумкин.

3-жадвал

“Учқўрғондонмахсулотлари” ОАЖ бухгалтерия баланси таҳлили

№	Мол мулк таркиби	2016 йил		2015 йил		Ўзгариши (+/-)	
		Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %
1.	Узоқ муддатли активлар	3264466	9,1	4032574	10,6	768108	1,4
2.	Жорий активлар	32525950	90,9	34131694	89,4	1605744	-1,4
а	Товар моддий захиралар	27819081	77,7	29964754	78,5	2145673	0,8
б	Пул маблағлари ва қисқа муддатли қўйилмалар	450400	1,3	141700	0,4	-308700	-0,9
в	Дебиторлар	4256469	11,9	4025240	10,5	-231229	-1,3
3.	Жами (баланс актив жами)	35790416	100,0	38164268	100,0	2373852	0,0
1.	Ўз маблағларининг манбалари	12710323	35,5	14361480	37,6	1651157	2,1
2.	Мажбуриятлар	23080093	64,5	23802788	62,4	722695	-2,1
а	Узоқ муддатли мажбуриятлар	1385124	3,9	1589460	4,2	204336	0,3
б	Жорий мажбуриятлар	21694969	60,6	22213328	58,2	518359	-2,4
3.	Жами (баланс пассив қисми)	35790416	100,0	38164268	100,0	2373852	0,0

Жадвал маълумотларига асосланадиган бўлсак, жамиятнинг баланси активи 2016 йилда 2015 йилга нисбатан 2373852 минг сўмга кўпайганлигини кўришими мумкин. Актив таркибига назар ташласак, жамиятнинг узоқ

муддатли активлари 2016 йилда жами 4032574 минг сўмни ташкил қилиб, ўтган ҳисобот даврига нисбатан 768108 минг сўга ёки жамидаги улушининг 1.4 пунктга ортганлигига гувоҳ бўламиз. Жорий активларнинг эса ҳисобот даврида ўтган даврга нисбатан 1605744 минг сўга органлигини, лекин жами активлар таркибидаги улушининг 1.4 пунктга камайганлиги кўринади.

Жорий активлар таркибила пул маблағлари ва дебиторлик қарзларининг олдинги йилга нисбатан камайганлиги жорий активлар улушининг камайишига сабаб бўлган. Бу ижобий ҳолатдир.

Жамиятнинг баланси пассив томонида таҳлилига назар ташласак, ўз маблағлари манбасининг 2016 йилда 1651157 минг сўмга ёки жами пассивдаги улушининг 2.1 пунктга кўпайганлигини кўриш мумкин. Жамият мажбуриятларининг жами пассивлардаги улушининг 2.1 пунктга камайганлигини кўришимиз мумкин. Бу ҳолат корхона активлари қарамлигини камайиб бораётганлигини билдиради.

Корхоналарнинг молиявий ҳўжалик фаолияти асосий кўрсаткичларидан бири унинг соф фойдаси ҳисобланади. Биз ушбу таҳлил учун маълумотларни жамиятнинг 2-шакл молиявий ҳисоботидан олиб таҳлил қилишимиз мумкин.

Қуйидаги жадвалдан “Учқўрғондонмахсулотлари” АЖ нинг молиявий натижалари таҳлили билан танишишимиз мумкин.

4-жадвал

**“Учқўрғондонмахсулотлари” акциядорлик жамияти молиявий
натижалари таҳлили**

№	Кўрсаткичлар	2014 й	2015 й	2016 й	2015 й.ни 2014 й. га н-н		2016 й.ни 2015 й. га н-н	
					+/-	%	+/-	%
1.	Маҳсулот сотишдан соф тушум	39090452	44835414	47293090	5744962	114,7	2457676	105,5
2.	Сотилган маҳсулот таннари	35277685	40583216	43329006	5305531	115	2745790	106,8
3.	Давр харажатлари	3170373	3803354	4264084	632981	120	460730	112,1
4.	Баланс фойдаси	239941	255518	290250	15577	106,5	34732	113,6
5.	Соф фойда	142794	150841	171208	8047	105,3	20367	113,5
6.	Рентабеллик (баланс фойдаси бўйича)	0,7	0,6	0,5	-0,1	x	-0,1	x
7.	Рентабеллик (соф фойда)	0,4	0,4	0,3	0	x	-0,1	x

Жадвалдан кўриниб турибдики, 2015 йилда жамиятнинг ҳисобот даври соф фойдаси 150841 минг сўмни ташкил қилган бўлиб, бу олдинги ҳисобот даврига нисбатан 105,3 фоизга кўпдир. 2016 йилда эса жамиятнинг соф фойдаси 171208 минг сўмни ташкил қилиб, олдинги ҳисобот даврига нисбатан 113,5 фоизни ташкил.

Юқоридаги таҳлиллардан кўриниб турибдики, “Учқўрғондонмахсулотлари” АЖ мамлакатни модернизациялаш, ишлаб чиқаришни техник қуроллантириш шароитида самарали фаолият олиб бораётган вилоятимизнинг энг йирик саноат корхоналаридан саналади. Вилоят ижтимоий иқтисодий ривожланишида, маҳаллий бюджетларни шакллантиришда ушбу корхонанинг алоҳида ўрни бор. Биргина 2016 йилда жамият томонидан маҳаллий бюджетларга 89100 минг сўм солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганлиги фикримиз далилидир.

2017 йилда жамиятнинг асосий фаолиятининг асосий йўналишлари сифатида ишлаб чиқаришни модернизациялаштириш, харажатларни камайтириш ва маҳаллийлаштириш орқали маҳсулот таннархини камайтириш, миллий бозорни соф маҳсулотлар билан тўйинтириш ва ходимларни узлуксиз рағбатлантириб бориш масалалари қўйилган.

2.2. Корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ва таннархи таҳлили

«Учқўрғондонмахсулотлари» ОАЖ да маҳсулотни таннархини аниқлашда ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва таҳлил қилишнинг асослари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1999 йил 5 февралда тасдиқланган 54-сонли “Маҳсулот (иш,хизмат) ларнинг ишлаб чиқариш таннархи, маҳсулот (иш, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида” ги Низом билан белгиланади.

«Учқўрғондонмахсулотлари» ОАЖ да тайёр маҳсулот таннархини аниқлаш бўйича ишлаб чиқариш таннархини аниқлашнинг қуйидаги икки гуруҳ кўрсаткичларидан фойдаланилади:

1. Харажатларни иқтисодий элементлар бўйича.
2. Харажатларнинг калькуляция моддалари бўйича.

Харажатларнинг элементи бўйича гуруҳларга ажратишдан мақсад уларнинг структураси ва динамикасини назорат қилишдан иборат.

Кўрсаткичларни таққослаш орқали жонли меҳрат билан бошқа харажат турларининг нисбати, ишлаб чиқариш захираларини нормалаштириш ва таҳлил этиш, оборот маблағларининг тезлигини аниқлаш ва миллий даромадни ҳисоблаш имконияти туғилади. Харажатларнинг элементлари бўйича таҳлил натижаларига мувофиқ материал сиғими, меҳнат сиғими ва фонд сиғими даражалари бўйича таннархни пасайтириш имкониятларини аниқлаш мумкин.

«Учқўргондонмахсулотлари» ОАЖ да тайёр маҳсулот таннархини аниқлаш тартибини таҳлил этишда жами харажатдаги ҳар бир элементнинг тутган салмоғи аниқланиб, ўтган йилдагиси ҳамда сметадаги кўрсаткичлар билан таққосланиб, уларнинг ўзгариш сабаблари аниқланади.

Маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар таркибини иқтисодий элементлари ва моддалари бўйича қуйидаги таркибда бериш мумкин.

Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлари ва калькуляцион моддалари бўйича ўрганиш қуйидагича фарқланади, яъни, бўлимлар ва корхона бўйича жами харажатлар фақат иқтисодий элементлари бўйича ўрганилади, маҳсулотлар тури ва туркуми бўйича эса ишлаб чиқариш харажатлари калькуляция моддалари асосида кўриб чиқилади. Таҳлил этишда ишлаб чиқариш харажатларининг жами таркиби бўйича ўзгаришлари мутлақ ва нисбий жиҳатдан ўрганилади. Нисбий жиҳатдан ўрганишда ҳар бир туркум харажат моддаси ёки элементининг жами ишлаб чиқариш харажатлари таркибидаги салмоғига баҳо берилади.

4-жадвал

«Учқўргондонмахсулотлари» ОАЖ маҳсулот таннархи таркиби таҳлили
минг сўм

№	Харажатлар гуруҳлари	2014 йил		2015 йил		2016 йил		Ўзгариши		Ўзгариши	
		сумма, минг сўм	%	сумма, минг сўм	%	сумма, минг сўм	%	сумма, минг сўм	%	сумма, минг сўм	%
1	Товар-моддий захиралар	1294258,2	60,3	1520375,8	65,7	2684341,8	67,4	226117,6	5,4	1163966,0	1,8
2	Меҳнат ҳақи харажатлари	98753,2	4,6	140365,2	6,1	198348,8	7,0	41612,0	1,5	57983,6	-1,1
3	Ижтимоий суғурта ажратмалари	11462,1	0,5	18663,4	0,8	14336,0	0,4	7201,3	0,3	-4327,4	-0,4
4	Амортизация ажратмалари	374452,2	17,4	421557,1	18,2	676831,1	17,0	47104,9	0,8	255274,0	-1,2
5	Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	366952,3	17,1	214114,5	9,2	406985,9	8,2	-152837,8	-7,9	192871,4	1,0
	Жами	2145878,0	100,0	2315076,0	100,0	3980843,6	100,0	169198,0	0	1665767,6	0

Жадвал маълумотлари асосида «Учқўргондонмахсулотлари» ОАЖ да дон ва дон маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил қилиш мумкин. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, жами харажатлар таркибида хом ашё, ярим тайёр маҳсулот, ёқилғи ва энергия учун харажатлари – товар-моддий захиралар харажатларнинг улуши энг юқори. Бу харажатлар гуруҳининг жами харажатлардаги улуши 2016 йилда 67,4 фоизни ташкил қилган бўлса, 2015 йилда 65,7 фоиз ва 2014 йилда 60,3 фоизга тенг бўлган.

Бу давр ичида амортизация харажатларининг жамидаги улуши 2016 йилда 17,4 фоизни, 2015 йилда 18,2 фоизни ва 2014 йилда 17 фоизни ташкил қилган.

«Учқўрғондонмахсулотлари» ОАЖ да ҳисобот даврида моддий харажатлар ва меҳнат ҳақи харажатларининг ўртасидаги нисбат ижобий ўзгариши кузатилмоқда ва бу ҳолат меҳнат унумдорлиги даражаси ўсганлигидан ҳамда ишчи-ходимларнинг моддий манфаатдорлиги ошганлигидан далолат беради.

Фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқаришни модернизациялаш асосида ишлаб чиқаришни ташкил этишкорхонада унумдорлик даражасининг ортишига, амортизация ажратмалари мутлоқ суммаси ўтган йилга нисбатан ортса ҳам уларнинг нисбий кўрсаткичлари, уларнинг нисбий кўрсаткичлари – тайёр маҳсулот таннархидаги улуши камайганлигини кўрсатади.

Алоҳида маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулотлар таннархини аниқлаш, молиявий натижага дахлдор бўлган элементларни иқтисодий жараёнларнинг тури, ўрни, жойи ва жавобгарлик бўйича ҳисобга олиниши ва назорат қилиниши корхонанинг молия-хўжалик фаолиятини бошқаришда муҳим ҳисобланади. Алоҳида олинган маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархини аниқлашга ҳисоб-китобларнинг муҳим объекти сифатида қаралади. Бунда маҳсулот таннархининг тўғри аниқланишига аҳамият берилади. Маҳсулотлар таннархини аниқлаш ва ҳисобга олиш, молиявий натижавийликни таркибли ўрганиш билан бирга, фойданинг шаклланиш қаторларини тўғри баҳолаш имконини беради. Бир хилдаги маҳсулот турларини ишлаб чиқарадиган корхоналарда маҳсулот таннархининг қиёсий таҳлили ва унинг натижалари иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини оширишга хизмат қилади.

Алоҳида олинган маҳсулотлар таннархининг таҳлили харажатларни иқтисодий элементлари бўйича эмас, балки, харажат моддалари бўйича ўрганишни, уларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига баҳо беришни ҳамда ўзгариш сабабларини ўрганишни тавсифлайди. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг калкуляция моддалари ишлаб чиқариш ва технология жараёнлари хусусиятига боғлиқ. Саноат корхоналаридаги калкуляция моддалари таркибини бир хил кўринишга эга бўлиши таннархни умумий ҳажмда ва моддалари бўйича таҳлил этиш имконияти туғилади. Бундай таҳлил бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот бирлигига белгиланадиган нархни аниқлашда фойда ва рентабелликни оширишда муҳим ўрин тутади.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархига ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни харажат моддаларининг ҳар бир тури бўйича алоҳида таркиблаш мумкин. Масалан, материал харажатлар ёки хомашё харажатлари қатори бўйича харажатлар ўзгаришига моддий сарфлар меъёрининг ўзгариши, уларни сотиб олиш баҳоларининг ўзгариши таъсир қилса, меҳнат ҳақи харажатларининг ўзгаришида ишчилар сони ва бир ходимга тўғри келадиган иш ҳақларининг ўзгариши таъсир қилади. Амортизация харажатлари бўйича ҳам худди шу шаклда таркиблашни айтиб ўтиш мумкин, яъни, амортизацияланган қийматнинг ўзгариши, амортизация меъёрлари,

шунингдек, амортизация ажратмалари ажратиладиган асосий воситалар тури, салмоғига боғлиқ ва ҳоказолар. Омиллар таъсирини аниқлашда ҳар бир таъсир бирлиги алоҳида ва бошқа омиллар таъсирисиз ўрганилади.

5-жадвал

«Учқўргондонмахсулотлари» ОАЖ да маҳсулот таннархи таркибида хом ашё-материаллар ва ёқилғи-энергетика харажатлари таҳлили

минг сўм

№	Харажатлар гуруҳлари	2014 йил		2015 йил		2016 йил		Ўзгариши (2015-2014)		Ўзгариши (2016-2015)	
		сумма, минг сўм	%	сумма, минг сўм	%	сумма, минг сўм	%	сумма, минг сўм	%	сумма, минг сўм	%
1	Хом ашё ва материаллар	983556,5	76,0	1178052,7	77,5	2133566,2	79,5	194496,2	1,5	955513,5	2,0
2	Бошқа корхона ва ташкилотлар томонидан кўрсатилган ишлаб чиқариш характеридаги хизматларга харажатлар	21665,4	1,7	19945,5	1,3	11453,2	0,4	-1719,9	-0,4	-8492,3	-0,9
3	Энергия харажатлари	183180,3	13,8	178421,1	10,7	162854,6	6,1	-20325,7	-4,6	-15566,5	-4,6
4	Ёқилғи харажатлари	85456,4	6,6	99702,5	6,6	111450,8	4,2	14246,1	0,0	11748,3	-2,4
5	Бошқа харажатлар	20399,6	1,6	44254,0	2,9	265017,0	9,9	23854,4	1,3	220763	7,0
	Жами	1294258,2	100,0	1520375,8	100,0	2684341,8	100,0	226117,6	0	1163966	0

Жадвал маълумотларидан корхонада ҳисобот даврида маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган хом ашё-материаллар, ёқилғи-энергетика ресурслари харажатлари таркиб келтирилган. Маълумотлардан кўриниб турибдики, маҳсулоти ишлаб чиқаришга сарфланган юқоридаги харажатлар таркибида хом ашё ва материалларнинг улуши энг юқори кўрсаткичга эга, яъни 2014 йилда бу харажатлар 76%, 2015 йилда 77,5 % ва 2016 йилда 79,5 фоизни ташкил қилган. Шунингдек, электр энергияси харажатларининг ҳам катта улушни ташкил қилиши кузатилмоқда. Лекин йилдан йилга электр энергияси харажатлари улуши камайиш хусусиятига эга бўлиб турибди.

2.3. Корхонада ишлаб чиқариш харажатларни режалаштириш ва бошқариш имкониятлари

Жаҳон иқтисодиётида юз бераётган таркибий ўзгаришлар ва миллий иқтисодиётимизни модернизациялаш шароитларида корхона ва ташкилотлар

олидида турган асосий вазифалардан бири ва муҳими маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини камайитириш масаласи ҳисобланмоқда.

Корхоналар иқтисодий фаолиятида бошқарув қарорлари қабул қилиш жараёни алоҳида ўрин тутди, у юқори малака ва амалий тажрибага эга бўлишни талаб қилади.

Бошқарув қарорлари қабул қилиш корхона олдига қўйилган мақсад ва вазифаларни аниқлашдан бошланади. Бошқарув қарорлари амал қилиш даврига кўра стратегик (узоқ муддатли) ва қисқа муддатли қарорларга бўлинади.

Стратегик бошқарув қарорлари корхонанинг олдига қўйган мақсадига эришишида муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Мазкур қарорлар корхона раҳбарияти томонидан истиқболли ривожлантириш дастурларини амалга ошириш мақсадида қабул қилинади.

Қисқа муддатли қарорлар қўйилган мақсадга эришишда қабул қилинадиган тезкор қарорлардир. Улар корхонанинг жорий режаларини тузиш кадрлар масаласини ҳал қилишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда қабул қилинадиган бошқарув қарорларига бир қанча талаблар қўйилади. Бу талаблар бошқарув қарорларининг ишончлилигини таъминлаш ва иқтисодий самарадорликни ошириш зарурати билан изоҳланади.

Ишлаб чиқариш харажатларини бошқариш орқали бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёнига қуйидаги талаблар қўйилади:

- аниқ йўналишга эга бўлиши ва корхона манфаатларини тўлиқ ифода этиши. Бунда бошқарув қарорларининг корхона олдига турган мақсад ва вазифаларни амалга оширишга ҳамда унинг фойдасини оширишга йўналтирилиши назарда тутилади;

- илмий амалий жиҳатдан асосланган. Бошқарув қарорларини қабул қилишда корхонанинг молиявий хўжалик фаолияти таҳлили натижалари, унинг иқтисодий имкониятлари ҳамда замонавий фан техника ютуқларини тўлиқ ҳисобга олиш зарур;

- аниқ муддатларда қабул қилиниши ва амалга оширилиши. Бошқарув қарорларини амалга ошириш даври белгилаб олинishi лозим. Бу ҳолат унинг ўз вақтида ва оқилона бажарилишини назорат қилишга кўмаклашади;

- тезкор бўлиши. Бошқарув қарорлари бозор талаблари ва корхона молиявий хўжалик фаолиятидаги ўзгаришлардан келиб чиқиб зарур ҳолларда тезкор қабул қилиниши шарт;

- юқори иқтисодий самарадорликка эга бўлиши. Бошқарув қарорларини қабул қилишда унумсиз ва ортиқча харажатларни режалаштирилишига йўл қўймаслик лозим.

Шунингдек, бошқарув қарорларини қабул қилишда ходимлар манфаатлари корхонанинг умумий манфаатига мос бўлиши, моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан тежамли фойдаланиш, корхонанинг иқтисодий, техникавий салоҳиятини таҳлил этиш каби жиҳатларга ҳам алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ.

Бу ҳол эса, ўз навбатида, корхоналардан бошқаришнинг бозор иқтисодиётига мос механизмларини шакллантиришни талаб этади. Ушбу

механизмлар корхоналарнинг юқори самарадорлик билан фаолият кўрсатиши, бозорда барқарор мавқега эга бўлишини ва маҳсулотларининг рақобатбардош бўлиши таъминлаши зарур. Бу масалаларни ҳозирги замон бошқарувисиз ҳал этиш мураккаб ҳисобланади. Шу сабабли, корхоналарни ривожлантиришда бошқарув ҳисоби тамойилларидан фойдаланиш зарурати юзага келади.

Ишлаб чиқариш харажатларини бошқариш тизими орқали корхоналарда бошқарув қарорларини қабул қилишнинг асосий афзалликлари қуйидагилар:

1) Маҳсулот таннархини ҳисоблашдаги соддалаштириш ва аниқлик (чунки, таннарх фақат ўзгарувчан харажатлар қисмидагина режалаштирилади ва ҳисобга олинади);

2) Маҳсулот турлари ўртасида доимий харажатларни шартли тақсимлаш учун мураккаб ҳисоб-китоблар қилинмаслиги (улар маҳсулот таннархи таркибига киритилмайди ва молиявий натижалар ҳисобидан қопланади);

3) Рентабеллик даражаси (зарарсизлик нуқтаси, сотиш ҳажми), маҳсулот баҳосининг қуйи чегарасини аниқлаш имконияти;

4) Маҳсулотнинг хилма-хил турлари бўйича рентабеллик даражасини қиёсий таҳлил қилиш имконияти;

5) Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулай дастурини аниқлаш имконияти;

6) Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот ёки хизматлар ҳамда уларни четдан сотиб олишдаги танлов имконияти.

Ишлаб чиқариш харажатларини бошқариш тизими раҳбарларга корхона бўйича ҳам, турли маҳсулотлар бўйича ҳам маржинал даромаднинг ўзгаришига эътиборни кучайтиришга имкон беради, бунда юқори рентабелли маҳсулотни аниқлашда сотиш баҳоси ва ўзгарувчан харажатлар суммаси ўртасидаги тафовут алоҳида маҳсулотлар таннархига доимий харажатларни киритиш натижасида яшириниб қолмайди, мазкур тизим бозор шароити ўзгаришига жавобан харидоргир маҳсулотларни тез илғаб олиш имконини беради. Эркин бозор рақобати шароитида корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларини бошқариш тизими - маркетингнинг таркибий қисмига айланади.

Бундан ташқари, ишлаб чиқариш харажатларини бошқариш тизими доимий харажатлар устидан тезкор назорат ўрнатишга ҳам имкон беради, чунки таннархни назорат қилиш жараёнида стандарт (норматив) харажатлар ёки мослашувчан сметалардан фойдаланилади. Модомики, таннарх тизимида стандартлар қўлланилар экан, бунда ўзгарувчан ва доимий харажатларга нормалар белгиланади. Шунинг назарда тутиш керакки, тўла таннарх ҳисоби тизимида қўшимча харажатлар тақсимланмаган суммасининг бир қисми бир даврдан бошқасига ўтади, шу боис, уларни назорат қилиш суствлашади.

Шунингдек, таннархни таҳлил қилиш ва бошқариш назарий ва амалий жиҳатларини тадқиқ қилиш унга хос бўлган қуйидаги камчиликларни аниқлашга имкон беради:

1) рақобат курашида демпинг (алоҳида маҳсулотлар бўйича бозорда имтиёзли ҳолатга эришиш учун атайлаб пасайтирилган баҳолар бўйича товарлар сотиш) қўлланилганда шундай хатар пайдо бўладики, доимий харажатлар маржинал даромад ҳисобидан қопланиши мумкин бўлмайди яъни корхона зарар кўра бошлайди.

2) "Директ-костинг" тизимини муҳолифларининг фикрича, амалий фаолиятда харажатларни доимий ва ўзгарувчан харажатларга тақсимлашда бирмунча қийинчиликлар тутилади. Уларнинг фикрича, "Директ-костинг" тизими ишлаб чиқарилган маҳсулот қанча туради ва унинг тўлиқ таннархи қанча деган саволларга жавоб бермайди. Шу боис, тайёр маҳсулот ёки тугалланмаган ишлаб чиқиришнинг тўлиқ таннаrxини аниқлаш зарур бўлганда шартли-доимий харажатларни қўшимча тарзда тақсимлаш талаб этилади. Акс ҳолда улар қиймати пасайиб кетади.

3) фақат ишлаб чиқариш таннаrxи яъни моддаларни қисқартирилган номенклатура нуктаи-назаридан ҳисоб олиб бориш ҳисоб талабларига жавоб бермайди, чунки бунда зарурий маҳсулотнинг тўла таннаrxи ҳисоб-китоб қилинмайди.

Маълумки, мустақиллик йилларигача маҳсулотнинг тўлиқ таннаrxини калькуляция қилиш Ўзбекистон бухгалтерия ҳисоби учун анъанавий ҳисобланган. Ундаги ҳисоб маҳсулотнинг тўлиқ таннаrxи ҳақида маълумотлар олишга қаратилган. Бу вариантда маҳсулот таннаrxи доимий ва ўзгарувчан, асосий ва қўшимчаларга, бевосита ва билвосита, узлуксиз ишлаб чиқариладиган ва даврийга бўлинишидан қатъий назар, унга корхонанинг барча харажатлари киради. Бевосита маҳсулотга тааллуқли бўлмайдиган харажатлар ҳисобот даври мобайнида йиғиб-тақсимловчи счетларда тўпланади, сўнгра ҳисоб сиёсати бўйича тасдиқланган базага мутаносиб равишда маҳсулот таннаrxига ўтказилади, бироқ бу вариантда маҳсулот бирлиги таннаrxи маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми ўзгарганда ўзгариши ҳисобга олинмайди.

Агар корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишни кенгайтирса маҳсулот бирлиги таннаrxи пасаяди, агар корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини қисқартирса, таннаrx ўсади. Бундай шароитда Ўзбекистон корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини бошқариш тизимини қўллаш зарурлиги ва мақсадга мувофиқлиги долзарб бўлиб қолади.

Бугунги кунда республикаимиз иқтисодиётининг деярли барча тармоқ ва соҳаларида ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш тадбирларининг кенг кўламда амалга оширилиши рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқариш имкониятларини кенгайтирмоқда. Бироқ, бу борадаги жиддий муаммо – айрим маҳсулотларимиз таннаrxининг юқори даражада қолаётганлиги уларнинг рақобатдошлигига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Шунга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларни барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида»ги (2008 йил 28 ноябрь) 4058-сонли

Фармонида муҳим чора-тадбирлар қаторида маҳаллий ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг барча ресурслардан самарали фойдаланиши ҳисобига маҳсулот таннархини 20 фоиздан кам бўлмаган миқдорда пасайтириш орқали уларнинг рақобатдошлигини таъминлаш вазифаси ҳам белгилаб берилган эди⁵.

Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлашдаги муҳим тадбирлардан яна бири – турли сабабларга кўра вужудга келган ҳамда корхонанинг соғлом молия-хўжалик фаолияти юритишига жиддий таъсир кўрсатиб келаётган қарзларини қайта кўриб чиқиш (реструктуризация қилиш) ҳисобланади. Мазкур тадбир орқали корхоналарнинг мавжуд қарзларининг вужудга келиш сабаблари ва уларни тўлаш имкониятлари ўрганилади. Ҳар бир корхонанинг аҳамияти, яхлит хўжалик тизимида тутган ўрни, бошқа корхоналар билан ишлаб чиқариш ва хўжалик алоқаларини ҳисобга олган ҳолда мазкур қарзларни тўлаш муддатларини кечиктириш, улар бўйича қўлланиши мумкин бўлган турли санкцияларни бекор қилиш, зарур ҳолларда, ушбу қарзларни умуман рўйхатдан чиқариш каби чоралар белгиланиши мумкин. Бу тадбирлар барча корхоналарда маҳсулот таннархини пасайишига олиш келади.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитларида "Учқўрғондонмаҳсулотлари" ОАЖ томонидан 2017 йилда ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш бўйича дастур ишлаб чиқилган. Бу дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 28 ноябрдаги ПФ 4058 сонли Фармонида асосан 2017 йилда ишлаб чиқариладиган маҳсулот таннархини 20 фоизга ёки 780 млн сўмга қисқартириш бўйича чора тадбирлар комплекси ишлаб чиқилган. Ушбу тадбирлар режасига мувофиқ⁶:

Хом ашё ва материаллардан оқилона фойдаланиш, технологик жараёнларни оптималлаштириш, дон ва дон маҳсулотларини қайта ишлаш меъёрини 75 % ўрнига 75,5 % га ошириш ҳисобига 110,3 млн сўмни иқтисод қилиш;

Электр энергияси сарфини 2,5 % га қисқартириш, ишлаб чиқариш цехларини бўш ҳолатда ишлатмаслик, қувватдан фойдаланиш миқдорини ошириш, электр энергияси кўп сарфланадиган двигателларни, чироқларни ўрнига электр энергияси кам сарфланадиган двигател ва чироқларга алмаштириш ҳисобига 65,5 млн сўмни тежаш;

Технологик ускуналардан самарали фойдаланишни ташкил қилиш натижасида ортиқча эҳтиёт қисмлар сотиб олмаслик, айрим деталларни корхонани ўзида тайёрлаш ҳисобига 30 млн сўм иқтисод қилиш;

Маҳсулот ишлаб чиқаришда хом ашё нархларини оптималлаштириш, маҳаллий ресурсларни кенгроқ ишлатиш ҳисобига 150 млн сўм иқтисод қилиш;

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир» ҳамда «Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир» номли маърузаларини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент: Иқтисодиёт. - 2010. – 61-бет

⁶ Манба. Учқўрғондонмаҳсулотлари ОАЖ ни 2013 йилда молиявий-иқтисодий ривожлантириш дастури.

Иш ўринларини қайта кўриб чиқиш, ортиқча ишчиларни қабул қилмаслик, ортиқча штатларни қисқартириш ҳисобига 15,7 млн сўмни тежаш;

Маҳсулот ишлаб чиқариш турлари ҳажмини кўпайтириш ҳисобига 80 млн сўм тежаш;

Донни қабул қилишда, фермер хўжалигидан дон қабул қилиш шаҳобчасигача бўлган масофаларни қайта кўриб чиқиш орқали транспорт харажатларини камайтириш, сут исроф бўлишини олдини олиш ҳисобига 45 млн сўм иқтисод қилиш;

Фойдаланилмай ётган асосий воситаларни, бино ва иншоотларни сотиш ёки консервация қилишдан олинадиган тежамкорлик 200 млн сўмга етказиш;

Айланма маблағлардан мақсадли фойдаланишни таъминлаш, давр харажатлари ва бошқарув харажатлар таркибида ҳомийлик ва хайрия мақсадларидаги харажатларни камайтириш, жарима ва пеняларга йўл қўймаслик, корхона молиявий аҳволини яхшилаш ҳисобига 83,5 млн сўм иқтисод қилиш.

Ҳозирги кунда “Учқўрғондонмаҳсулотлари” очик акциядорлик жамияти томонидан белгиланган дастур асосида ишлар олиб борилмоқда ва бу тадбирлар жорий йилда маҳсулот таннарҳини пасайтириш ва маҳсулот турларини ошириш эвазига халқимиз дастурхонини сифатли, экологик соф ва арзон ун ва нон маҳсулотлари билан таъминлашга хизмат қилади.

3-боб. Мавзуни ўқитиш методикасини ишлаб чиқиш.

3.1. Маъруза машғулоти методикаси

Корхоналарда харажатларни бошқариш тизими ва харажатларни режалаштириш мавзусидаги маъруза машғулотини ўқитиш технологияси

Вақти – 2 соат	Талабалар сони 20-50 нафар
Ўқув машғулотининг шакли	Муаммоли маъруза
Маъруза машғулотининг режаси	1. Ишлаб чиқариш харажатлари мазмуни ва таркиби 2. Маҳсулот таннархи ва уни аниқлаш жараёни 3. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш зарурлиги ва аҳамияти 4. Ишлаб чиқариш харажатлари даражасига таъсир этувчи асосий омиллар 5. Янги техника ва технологиялардан фойдаланиш ишлаб чиқариш харажатларини пасайтиришнинг асосий омили 6. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришнинг йўналишлари ва истикболлари
<i>Ўқув машғулотининг мақсади:</i> Корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш истикболлари ва устивор йўналишлари тўғрисида тўлиқ билим ҳосил қилиш.	
<i>Педагогик вазифалар:</i> - Корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини мазмуни ва таркибини очиқ бериш; - маҳсулот таннархи ва уни аниқлаш жараёнини ёритиб бериш; - ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва маҳсулот таннархини пасайтириш имкониятларини ёритиб бериш.	<i>Ўқув фаолиятининг натижалари:</i> Талаба: - ишлаб чиқариш харажатлари таркибини ёритиб бера олади ва маҳсулот таннархи таърифини беради; - ишлаб чиқариш харажатлари даражасига таъсир этувчи омиллари ва янги технологияларни қўллаш орқали уларни пасайтириш имкониятларини тушунтиради; - ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш йўналишлари ва истикболларини тушунтира олади.
Ўқитиш услуби ва техникаси	Маъруза, муаммоли усул, суҳбат, аклий хужум, техникаси: “ўйла-ишла ва фикр алмаш”, блиц-сўров, график органайзер: кластер.

Ўқитиш воситалари	Маъруза матни, проектор, визуал материаллар
Ўқитиш шакли	Фронтал, жамоа ва жувтликда ишлаш
Ўқитиш шароитлари	Намунадаги аудитория, проектор ва компьютер билан таъминланган.

Маъруза машғулотининг технологик картаси

Босқичлар, вақти	Фаолият мазмуни	
	Ўқитувчи	талаба
1-босқич. Кириш (3 мин)	1.1. Мавзу, мақсад ва режадаги ўқув натижаларини маълум қилади, машғулот режасини тақдим қилади.	1.1. Эшитадилар, ёзиб оладилар.
2-босқич. Билимларни фаоллаштириш (7 мин)	2.1. Мустақил таълим учун берилган топшириқ эслатилади: ушбу мавзунинг Инсерт усулида ўқиш келиш. Билимларни фаоллаштириш учун савол беради: “Корхоналарда харажатларни бошқариш тизими ва харажатларни режалаштириш қайсилар ва уларнинг ечимларини тушунтиринг?” Блиц-сўров ўтказилади.	2.1. Саволларга жавоб берадилар.
3-босқич. Асосий (65 мин)	3.1. Фаоллаштирилган билимларга таянган ҳолда талабаларни дарс давомида ҳал этиладиган муаммога олиб қирилади ва уни шакллантиради. 3.2. Жувтликда ажралишларини таклиф қилади ва саволларга жавоб беришларини сўрайди. Талабалар томонидан қўйилган муаммони аввал бошидан тушуниб олишлари учун ушбу муаммони жувтликларда ҳал этишни ташкил этади. Таҳлил қилади ва талабалар билан биргаликда тахминий ечимлар муҳокама қилинади, уларда бўлиши мумкин бўлган қийинчиликлар аниқланади. 3.3. Муаммони ҳал этиш бўйича усулларни қидиришга ўтади: биринчи кичик муаммони	3.1. Муаммони саволни ёзиб оладилар. 3.2. Жувтликда бўлинади. Биргаликда муҳокама қиладилар ва ўз мулоҳазаларини илгари сурадилар. Муаммони ечиш бўйича ўз фикрларини айтадилар. Муаммони йўл-йўлакай ечиш мумкин эмаслигига тушуниб етадилар. 3.3. Кичик муаммоларни ҳал этиш бўйича

	шакллантиради, сўнг муаммоли саволларни қўйиш орқали уни ечиш усуллари топади, яъни оралик хулоса қилинади. Шу тарзда кейинги кичик муаммони ҳал этишга киришилади ҳамда муаммо бўйича умумий хулоса шакллантирилади. Дарс жараёнида график органайзердан фойдаланилади: мантиқий схема, визуал материаллар. 3.4. Муаммоли топшириқ бўйича якуний жавобни ёзишга топшириқ беради. Блиц-сўров ўтказади. 3.5. Билимларни ўзлаштирганлик даражасини текшириш учун “Савол-жавоб” жадвалини тарқатади, жадвални тўлдириш ва ўқитувчига беришни айтади.	фикрларини айтадилар, мулоҳаза юритадилар, таҳлил қиладилар, муаммони оптимал ечиш бўйича хулоса қиладилар. 3.4. Жуфтликда якуний хулосаларни шакллантиради ва ёзиб оладилар. Жуфтликда тайёрланган хулосалар ўқиб берилади. 3.5. Жадвални оладилар бир гуруҳ иккинчи гуруҳга савол ёзиб беради кейин эса жавобни тўлдирадилар ва топширадилар.
4-босқич. Якуний (5 мин.)	4.1. Маъруза машғулотида якун ясайди, ўқув фаолияти натижаларини умумлаштиради, фаол иштирокчиларни рағбатлантиради. 4.2. Мустақил таълим учун топшириқ беради: 1) семинарга тайёргарлик кўриш учун бу мавзунини янада чиқирроқ ўрганиш; 2) “Маҳсулот таннари ва ишлаб чиқариш харажатлари” мавзуси бўйича статистик маълумотларни тўплаш ва эссе ёзиш.	4.1. Эшитадилар. 4.2. Ёзиб оладилар.

3.2. Амалий машғулотини кичик гуруҳларда муаммоли топшириқ техникаси асосида ўқитиш методикаси.

Корхоналарда харажатларни бошқариш тизими ва харажатларни режалаштириш мавзуси бўйича амалий машғулотни ўқитиш технологияси.

Вақти-2 соат	Талабалар сони: 15-30 нафар
Ўқув машғулотининг шакли	Муаммоли вазифани ечиш бўйича билимни мустаҳкамлаш ва кенгайтириш семинари.

Амалий машғулотнинг режаси	1. Ишлаб чиқариш харажатлари мазмуни ва таркиби 2. Маҳсулот таннархи ва уни аниқлаш жараёни 3. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш зарурлиги ва аҳамияти 4. Ишлаб чиқариш харажатлари даражасига таъсир этувчи асосий омиллар 5. Янги техника ва технологиялардан фойдаланиш ишлаб чиқариш харажатларини пасайтиришнинг асосий омили 6. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришнинг йўналишлари ва истикболлари
<i>Ўқув машғулотининг мақсади:</i> мавзу бўйича билимларни кенгайтириш, муаммоли вазифаларни ҳал этиш кўникмаларини ҳосил қилиш.	
<i>Педагогик вазифалар:</i> - мавзу бўйича билимларни чуқурлаштириш ва мустаҳкамлаш; - ўқув билимларни тизимлаштириш, умулаштириш, маълумотларни таҳлил қилиш кўникмаларини шакллантириш; - муаммоли масалаларни ечиш кўникмаларни ривожлантириш; - коммуникатив билимларни ривожлантириш.	<i>Ўқув фаолиятининг натижалари:</i> Талаба: - ишлаб чиқариш харажатлари таркибини ёритиб бера олади ва маҳсулот таннархи таърифини беради; - ишлаб чиқариш харажатлари даражасига таъсир этувчи омиллари ва янги технологияларни қўллаш орқали уларни пасайтириш имкониятларини тушунтиради; - ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш йўналишлари ва истикболларини тушунтира олади.
Ўқитиш усуллари ва техникаси	Кичик гуруҳларда ишлаш, эксперт топшириқ варағи, техника: презентация, синквейн.
Ўқитиш воситалари	Ўқув қўлланмалар, ўқув дафтарлар, маркерлар, скотч, А32 бичимидаги қоғоз варақлари.
Ўқитиш шакллари	Фронтал, жамоа ва гуруҳларда ишлаш.
Ўқитиш шароитлари	Техник таъминланган, гуруҳларда ишлаш учун мўлжалланган аудитория

Амалий машғулотининг ўқитиш картаси.

Босқичлар, вақти	Фаолият мазмуни	
	ўқитувчи	талаба
1-босқич. Кириш (10 мин.)	1.1. Ўқув машғулотининг мавзуси мақсади, режалаштирилган натижаси ва уни ўтказиш режасини айтади. 1.2. Дарс “ҳамкорликда ўқиш” усулидан фойдаланган ҳолда ташкил этилишини эълон қилади. Ҳар бир талаба гуруҳ фаолиятига мос ҳолда индивидуал баҳосини олиши, гуруҳнинг биргаликдаги фаолияти презентацияда акс этиши зарурлигини эслатади. Семинарда ишлаш тартиби, регламентни (1-илова), синквейн техникасини эслатади. Ўзаро баҳолаш варақларини тарқатади (4-илова) уларнинг мазмунини изоҳлайди.	1.1. Диққат билан тинглайдилар ва ёзиб оладилар
2-босқич асосий (60 мин.)	2.1. 3 та кичик гуруҳни шакллантиради. Гуруҳларга ўқув топшириқларини беради (2-илова). Кутилаётган натижани, топшириқни бажаришда қандай қўшимча материаллардан (дарслик, маъруза матн) фойдаланиш мумкинлигини аниқлаштиради. Гуруҳда иш бошланганлигини эълон қилади. 2.2. Презентацияни ташкил этади: - гуруҳ фаолиятини презентация қилиш учун тақдирот этувчини аниқлайди; - хулосаларга катта эътибор қаратади ва уларни изоҳлайди, хато ва камчиликларга тўхталиб ўтади; - ўқув фаолияти натижаларини ўзаро баҳолашни ташкил этади. 2.3. Муаммоли топшириқни тарқатади (3-илова), ақлий хужум қондасини, ғояларни баҳолашни	2.1. Гуруҳларда ишлайдилар: 1) ўқув топшириғи билан танишади ва умумий топшириқ гуруҳ ичида тақсимланади; 2) алоҳида топшириқларни бажарадилар; 3) топшириқ бўйича ўз гуруҳи ичида аъзоларнинг кичик маърузаларини эшитади, умумий маъруза тайёрланади. 2.2. Гуруҳнинг белгиланган вакили ишлар натижалари билан таништиради ва назорат саволларига жавоб беради. Бошқа иштирокчилар тўлдирадилар, саволларга жавоб берадилар, баҳолайдилар. 2.3. Муаммоли топшириқ

	эслатади. Муаммоли топширикни ечишни бошлашга рухсат беради. 2.4. Презентация ва муаммоли саволни жамоа бўлиб муҳокама қилиш бошланганлигини эълон қилади. Мунозарани йўналтиради, бошқаради. Изоҳлайди, ўзаро баҳолашни ташкил қилади, якуний баҳо чиқаради.	билан танишади ва гуруҳ сардори раҳбарлигида муаммоли саволга жавоб топади. Якуний хулоса шакллантирилади ва қоғозга туширалди. 2.4. Гуруҳ сардори жамоавий ечимни тақдим этади. Тақдим этилган ечимлар фаол муҳокама қилинади, ўзаро баҳолаш амалга оширилади.
3-босқич. Якуний (10 мин.)	3.1. Гуруҳларда бажарилган ишнинг натижаларини муҳокама қилади, баҳолайди ва хулоса қилади. 3.2. Мустақил таълим учун топшириқ беради: Инсерт усули бўйича кейинги мавзунини ўқиш ва жадвални тўлдириш.	3.1. Эшитадилар, аниқлаштирадилар. 3.2. Вазифани ёзиб оладилар.

1-илова.

Амалий машғулотда ишлаш регламенти ва тартиби

1. Гуруҳда ишлаш ва қоғозда презентацияни ёзиш – 15 мин.
2. Иш натижалари презентацияси билан тақдимот – 5 мин.
3. Гуруҳ фаолиятини баҳолаш ва жамоа бўлиб муҳокама қилиш – 15 мин.
4. Ўқитувчи томонидан умулаштириш – 5 мин.

2-илова.

Ўқув топшириқлар.

Эксперт варағи №1.

Сиз “Ишлаб чиқариш харажатлари” бўйича экспертсиз.

Сизнинг вазифангиз – уни мазмуни ва моҳиятини бошқаларга тушунтириш.

1. Саволни ёритишда график органайзердан фойдаланинг.
2. “Таннарх” сўзига синквейн тузинг.
3. Умумлаштирувчи хулоса чиқаринг.

Эксперт варағи №2.

Сиз “Таннархни шакллантириш механизми” бўйича экспертсиз.

Сизнинг вазифангиз – уни мазмуни ва моҳиятини бошқаларга тушунтириш.

1. Саволни ёритишда график органайзердан фойдаланинг.
2. “Маҳсулот” сўзига синквейн тузинг.
3. Умумлаштирувчи хулоса чиқаринг.

Эксперт варағи №3.

Сиз “Янги техника ва технологиялардан фойдаланиш” бўйича экспертсиз.
Сизнинг вазифангиз – уни мазмуни ва моҳиятини бошқаларга тушунтириш.

1. Саволни ёритишда график органайзердан фойдаланинг.
2. “Технология” сўзига синквейн тузинг.
3. Умумлаштирувчи хулоса чиқаринг.

3-илова.

Муаммоли топшириқ.

Мавзу: Корхоналарда харажатларни бошқариш тизими ва харажатларни режалаштириш.

Муаммоли савол: Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини аниқлашда ва маҳсулот таннархига йўналтиришдаги муаммоларида ижобий самарадорликка қандай қилиб эришиш мумкин?

Топшириқ: Ҳар бир кичик гуруҳ ушбу муаммоли савол юзасидан 5-7 дақиқали такдимот тайёрлайдилар. Бу жараён учун кичик гуруҳларга 10-15 дақиқа вақт ажратилади. Вақт регламентига жиддий риоя қилиш лозим. Такдимот тайёрлаш жараёнида кичик гуруҳ аъзоларининг мустақил фикрлари алоҳида инобатга олиниши айтиб ўтилади.

Такдимот учун ажратилган вақт тугугандан сўнг кичик гуруҳларнинг такдимотлари тингланади. Бунинг учун ҳар бир кичик гуруҳдан 2 тадан гуруҳ аъзоси жалб қилинади. Гуруҳларнинг такдимотлари тугугандан сўнг уларга бошқа гуруҳларни баҳолаш учун баҳолаш жадвали тарқатилади.

Баҳолаш натижалари умумлаштирилади ва якуний натижани ўқитувчи эълон қилади.

4-илова.

Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари

Ҳар бир гуруҳ бошқа гуруҳлар такдимотни баҳолайди, мезонлар бўйича балларни жамлайди.

Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари	Максимал балл	1	2	3
		гуруҳ	гуруҳ	гуруҳ
Ечимлар:	1,2			
- муаммони ва қўйи муаммони тўғри шакллантириш;	0,4			
- ечимни муаммо ва қўйи муаммо шаклига мос келиши;	0,4			
- мантиқийлик, аниқлик, хулосаларни қисқалиги.	0,4			
Такдимот:	1,4			
- жавобларни аниқлиги ва тушунарлилиги;	1,0			
- ҳар бир гуруҳ иштирокчисининг				

фаоллиги (саволлар, қўшимчалар).	0,4			
Регламент	0,4			
Умумий баллар йиғиндиси	3,0			

5-илова.

Муҳокама этиш учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш харажатлари қайси гуруҳларга бўлинади?
2. Таннархни аниқлаш қандай амалга оширилади?
3. Янги технологияларни қўллаш маҳсулот таннархига қандай таъсир кўрсатади?

6-илова.

“Синквейн” (5 қатор) техникаси

Мақсад – категорияга характеристика бериш

Синквейн схемаси:

- 1-қатор – тушунча
- 2-қатор – тушунчани тавсивловчи 2 сифат
- 3-қатор – ушбу тушунча вазифалари тўғрисидаги 3 та феъл
- 4-қатор – ушбу тушунча моҳияти тўғрисидаги 4 сўзли сўз бирикмаси
- 5-қатор – ушбу тушунча синоними.

Хулоса

Жаҳоннинг турли мамлакатларида, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам, жаҳон молиявий ва иқтисодий инқирози шароитларида ишлаб чиқариш корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини боқариш жуда муҳим масалага айланиб бормокда. Президентимиз томонидан мамлакатимиз иқтисодиётининг рақобатдошлигини таъминлашга тўсик бўлаётган, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатининг паст бўлишига, таннархининг эса асоссиз ўсиб кетишига олиб келаётган омилларни бартараф этиш зарурлигига алоҳида эътибор қаратилди.

Жумладан,

- корхоналарда мавжуд асбоб-ускуналар ҳамда технологияларнинг салмоқли миқдори жисмонан ёки маънавий жиҳатдан эскиргани;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг материал ва энергия сарфи юқори даражада экани;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини бошқариш тизимини жорий этиш, маҳсулотларнинг халқаро стандартларга мослигини таъминлаш масаласи барча корхоналарда тўлиқ ҳал этилмагани;
- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражаси қониқарли эмаслиги таъкидланди.

Ҳар бир корхона ёки бирлашмада ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини тўғри калькуляция қилишнинг ташкил этиш имкониятлари қуйидагилардан иборат:

- аввалдан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган технология режасининг мавжуд бўлиши;
- омбор хўжалигининг тўғри ташкил қилиниши ҳамда ишлаб чиқариш учун зарур ўлчов асбоблари ва мосламалар билан таъминланган бўлиши;
- ишлаб чиқариш харажатини аналитик ҳисобварағи;
- калькуляция объектлари ҳамда калькуляция бирлигини аниқлаш;
- калькуляция моддалари, комплекс харажатлар моддалари номенклатурасини ишлаб чиқиш;
- комплекс харажат моддаларини калькуляция объектлари ўртасида тақсимлаш усулини танлаш ва ҳоказолар.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархи маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш) жараёнида фойдаланиладиган табиий ресурслар, хомашё, материаллар, ёқилғи, қувват, асосий фондлар, меҳнат ресурсларининг, шунингдек ишлаб чиқариш билан боғлиқ бошқа харажатларнинг қиймат баҳосини ифодалайди.

Саноат корхоналарида маҳсулот таннархи билан боғлиқ жараёнларда ишлаб чиқариш харажатлари пасайтириш ва бошқариш, маҳсулот, иш ҳамда хизматлар таннархини мунтазам назорат қилиш учун қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз:

- ҳисобот давридаги ҳақиқий харажатларнинг ишлаб чиқариш

харажатлари счёталарида ўз вақтида, тўлиқ ва ишонарли акс эттирилиши;

- ишлаб чиқаришга харажат қилинган хом ашёлар, материаллар, ёқилғилар, эҳтиёт қисмлар ва ёқилғи-мойлаш материалларини баҳолашнинг тўғрилиги;

- белгиланган харажат сметалари, лавозим маошлари, тариф ставкалари, ишлаб чиқариш ходимларининг меҳнатига ҳақ тўлаш ва мукофатлаш ҳақидаги Низомга риоя қилиш устидан назоратнинг таъминланганлиги;

- ноишлаб чиқариш сарфлари ва йўқотишларнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳамда ҳисобдан ўчирилишнинг асосланганлиги;

- уларни камайтириш бўйича қабул қилинган чора-тадбирлар;

- асосий воситалар ва номоддий активларга эскириш ҳисоблашнинг тўғрилиги;

- товар-моддий бойликларнинг ҳисоб баҳосидан четга чиққан суммалар (транспорт тайёрлов харажатлари)ни ҳисобдан ўчиришнинг тўғрилиги;

- товарлар, ЁММ ва бошқа қийматликлар табиий камайтишини ҳисобдан ўчиришнинг тўғрилиги;

- қуйидаги харажатларни маҳсулот (иш, хизмат)лар таннарига қўйишнинг тўғрилиги ва асосланганлиги; таъсис ҳужжатларига мувофиқ қўшма корхонада ишлаб чиқаришда бевосита ишлайдиган чет эл фуқароларига берилган турар жойлар ва коммунал хизматлар учун тўловлар;

- хизмат сафарида ва йўлда бўлган вақт, турар жой ижараси, хизмат сафари жойига бориб қайтиш йўл харажатлари учун тасдиқланган меъёрлар доирасида, ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ чет эл хизмат сафари харажатлари.

Бу вазифани амалга ошириш саноат тармоқларида маҳсулот таннарини камайтириш бўйича мавжуд резервларни аниқлаш ва ишга солиш, ишлаб чиқаришни материал ва энергияни тежайдиган замонавий ускуналар билан қуроллантириш, мавжуд қувватлардан тўлиқ фойдаланиш, хомашё ва материаллар ҳамда ёрдамчи тармоқлар хизматлари нархининг асоссиз ўсишини иқтисодий йўллар билан чеклаш, саноат кооперациясини кучайтириш ва хориждан олиб келинаётган хомашё, материаллар ва бутловчи қисмларни ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш каби чора-тадбирларни амалга ошириш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2015.
2. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. Т.: Ўзбекистон, 2012.
3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси, Т. Адолат. 2017.
4. Ўзбекистон Республикаси “Корхоналар тўғрисида”ги Қонуни
5. Ўзбекистон Республикаси «Тадбиркорлик фаолиятининг эркинликлари тўғрисида»ги Қонуни
6. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисидаги” қонуни. Олий таълим. Меъёрий ҳужжатлар тўплами. Т.: “Шарқ”, 2001
7. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қонуни. Олий таълим. Меъёрий ҳужжатлар тўплами. Т.: “Шарқ”, 2001
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларни барқарор ишлашга таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида. 2008 йил 28 ноябрь, ПФ-4058-сон.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармойиши. Иқтисодий ночор корхоналарни тижорат банкларига сотиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида. 2008 йил 19 ноябрь, Ф-4010-сон.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани янада ривожлантириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. 2009 йил 20 январь, ПҚ-1041-сон.
11. И.А.Каримов. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари // – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
12. “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир”. – Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2010 йил 28 январь.
13. И.А.Каримов. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза), “Халқ сўзи”, 2010 йил 13 ноябрь ,
14. И.А.Каримов. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” ҳамда “Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир” номли маърузаларини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент: Иқтисодиёт. - 2010.
15. Бу мукаддас Ватанда азиздир инсон. Ўзбекистоннинг 19 йил мустақил тараққиёт йўлида жамиятни модернизациялаш ва иқтисодиётни инновацион ривожлантиришнинг дадил одимлари ва муваффақиятлари: талаба ёшлар ва кенг жамоатчилик билан учрашувларда фойдаланиш

- учун ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маърифий мавзуда илмий-оммабоп рисола. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2010. .
16. И.А.Каримов. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Халқ сўзи 2015 йил 19 январ.
 17. И.А.Каримов. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. Халқ сўзи 2016 йил 16 январ.
 18. И.А.Каримов. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. Т.: Ўзбекистон, 2005 й.
 19. И.А.Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т.: 2011.
 20. И.А.Каримов 2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. Т.: Ўзбекистон, 2012.
 21. И.А.Каримов. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш энг олий саодатдир. Т.: Ўзбекистон, 2015.
 22. Ш.М. Мирзиёев. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Т.: Маънавият, 2017. 104 б.
 23. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар. Молиявий менежмент: услубий қўлланма - Самарқанд: СамДУ, 2001. - 77 с
 24. Акрамов Э. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили .-Т.: Молия .2005 й.
 25. Джеймс К. Ван Хорн, Джон М. Вахович. Основы финансового менеджмента, 11-издание.: Пер. с англ. Издательский дом "Вильямс", 2004 г, 992 с.
 26. Жиянова Н. Молиявий менежмент. Ўқув-услубий қўлланма\ - Т.: "ИҚТИСОД-МОЛИЯ", 2009. - 108 с
 27. Леонтьев В.Е. Финансовый менеджмент. Учебник/ - Москва: “Элит”, 2005. - 560 с
 28. Маликов Т.С. Молия: хўжалик юритувчи субъектлар молияси. Ўқув қўлланма. -Т.: "Иқтисод-молия", 2010. - 276 б.
 29. Под ред. А.А.Володина. Управление финансами (Финансы предприятий): Учебник / - М.: ИНФРА-М, 2006. - 504 с. - (Высшее образование).
 30. Щусанов Г.Н., Турсунходжаев М.Л. Молиявий менежмент. Ўқув қўлланма. – Т.: “Ворис нашриёт”, 2006. -176 б.
 31. Ходиев Б.Ю., Самадов А., Юсупов М.С., Мелибоев Ш.А ва бош. «Кичик тадбиркорликда молиявий менежмент» (ўқув амалий қўлланма).- Тошкент: ЕҲ ТЕМПУС дастури «Матадор-2000» лойиҳаси, 2004.-144 бет

32. Ходиев Б.Ю., Қосимова М.С., Самадов А.Н. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик. – Т.: ТДИУ, 2010.
33. Қўчқаров ва бошқалар. Менежмент стратегияси. Ўқув қўлланма.-Т.: “Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси”, 2003.- 184 бет.
34. Абдукаримов И.Т. Молиявий менежмент. Ўқув қўлланма. Самарканд: СамДУ, 2001. -77с.
35. Маликов Т. О.Олимжонов. .Молиявий менежмент. Ўқув қўлланма -Т.: Академия, 1999. – 193 б.
36. Юлдашев А., Сирожиддинов И., Хусаинов М. Молиявий менежмент: Ўқув қўлланма/ Т.: Ворис нашриёти, 2016.
37. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2008. – 180 б.Т
38. Ишмухаммедов Р., Мирсолиева М.. Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари (методик қўлланма). Тошкент- 2014
39. Йўлдошева С.М. Олий ва касб-хунар таълимида педагогик технологиялар. Тошкент. ЎзМУ. ОПИ. 2009.
40. Мажидов Р.Р., Мурадова Н.К. Касбий таълим методикаси: и.ф.д., проф. Р.Х.Алимовнинг умумий таҳрири остида ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2010й.
41. Мурадова Н.К., Мажидов Р.Р., Хайитматов У.Т., Махмудова Б.А. Касбий таълим услубиёти: Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2010.
42. Халилова. Катталар таълими бўйича мутахассисларни тайёрлаш. Семинар-тренинг. Тарқатма материаллар. Тошкент. 2009.
43. <http://www.gov.uz>
44. <http://www.mf.uz>
45. <http://www.mineconomy.uz>
46. <http://www.management.uz>
47. <http://www.ref.uz>